Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine

Bešlagić, Šefik

1985

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/9b8b0f05-b195-4ad1-ba06-9d79b9469dff

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA

KNJIGA LIX

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA

Knjiga 34

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

KAMENE STOLICE SREDNJOVJEKOVNE BOSNE I HERCEGOVINE

SARAJEVO

1985

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

DJELA
KNJIGA LIX

ODJELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA
Knjiga 34

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

KAMENE STOLICE SREDNJOVJEKOVNE BOSNE I HERCEGOVINE

ANU BiH
АНУ БиХ

Urednik
DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ,
redovni član Akademije nauka i umjetnosti
Bosne i Hercegovine

Tehnički urednik
ENES EKIĆ

SARAJEVO
1985

ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

WORKS
TOME LIX

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
Issue 34

ŠEFIK BEŠLAGIĆ

THE STONE CHAIRS OF THE MEDIEVAL BOSNIA AND HERZEGOVINA

ANU BiH АНУ БиХ

Editor
DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ,
Member of the Academy of Sciences and Arts
of Bosnia and Herzegovina

Technical Editor
ENES EKIĆ

SARAJEVO
1985

SADRŽAJ

Strana

PREDGOVOR 5

UVOD 7

I. LOKALITETI SA STOLICAMA 9

A. Lokaliteti u Bosni i Hercegovini 9
B. Stolice u drugim krajevima Jugoslavije 58
C. Stolica na Gosposvetskom polju 65

II. OBLICI STOLICA 69

III. RELJEFI NA STOLICAMA 73

IV. NATPISI NA STOLICAMA 81

V. ANALOGIJE 89

VI. FUNKCIJA I PRIPADNOST STOLICA 103

VII. VRIJEME NASTANKA STOLICA 111

VIII. OPŠTI POGLED 113

SUMMARY 116

VAŽNIJA LITERATURA 118

ANU BiH АНУ БиХ

ANU
BiH
АНУ
БиХ

PREDGOVOR

Kamene stolice u Bosni i Hercegovini primijećene su još prije jednog stoljeća, a čemu nam je više austrougarskih putopisaca i istraživača ostavilo poneku bilješku (M. Hoernes, J. Asbóth i dr.). Sve do oslobođenja zemlje ovim našim spomenicima kulture nije poklanjana potrebna pažnja nadležnih i zainteresovanih institucija i stručnjaka. To je vremensko razdoblje u kojemu se jedino Zemaljski muzej u Sarajevu bavio istraživanjem i proučavanjem kulturnog nasljeđa na ovome prostoru. Njegov interes je, međutim, bio orijentiran gotovo isključivo na ostatke materijalne kulture starijih epoha i kultura — na one iz predistorije i iz rimskog doba, dok je srednji vijek, posebno doba bosanske državne samostalnosti, bio sasvim zapostavljen. Prosto je izgledalo kao da nam je sve što je tuđe mnogo važnije i vrednije nego naše, slavensko i domaće, — bosanskohercegovačko. Otuda su naši srednjovjekovni utvrđeni gradovi i stećci, na primjer, sve donedavno bili potpuno zanemareni. Pravilniji i pravedniji društveni odnos prema našem kulturnom blagu otpočeo je iza 1945. godne, od kada je i pažnja istnaživača više bila usmjerena prema kamenim stolicama. Tako je došlo do proučavanja nekih primjeraka spomenika ove vrste, posebno njihovih ukrasa i natpisa, i do publikovanja radova koji su se na to odnosili, u čemu su se istakli Đoko Mazalić, Marko Vego, Pavao Anđelić i Marijan Sivrić.

Moj naučni interes za stolice uglavnom je vezan za istraživanje i proučavanje stećaka. Radeći na terenskom evidentiranju lokaliteta stećaka, nastojao sam da prikupim i zabilježim i podatke o drugim obližnjim spomenicima — o arheološkim lokalitetima, o najstarijim nišanima, o narodnom predanju i o svemu što je moglo imati veze sa vremenom i umjetnošću stećaka. Radeći tako, usput sam prikupio i nešto podataka o kamenim stolicama, od kojih sam neke, na primjer one o stolicama u Hrtaru, Sokolu i Jeleču, kratko saopštio uz objavljene podatke o lokalitetima stećaka. Već tada sam uočio da kamene stolice predstavljaju naše zanimljive i važne spomenike kulture, koji zaslužuju sistematsko istraživanje.

Moje veće interesovanje za ovu temu počelo je 1980. god. u vezi sa poslovima koji su pokrenuti i organizovani od strane Akademije nauka

i umjetnosti Bosne i Hercegovine u okviru pripremanja i pisanja Istorije umjetnosti Bosne i Hercegovine. Komisija i Redakcija me je, uz angažovanje da napišem prilog o umjetnosti stećaka, zamolila da napišem i manji prilog o kamenim sudačkim stolicama, što sam sa zadovoljstvom prihvatio. U vezi sa radom na proučavanju stolica, ukazala se potreba da na terenu vidim neke primjerke, te da zbog prikupljanja komparativnog materijala posjetim mjesto u okolini sela Gata, u zaleđu Omiša, gdje su narodni predstavnici nekadašnje Poljičke komune birali i uvodili u dužnost velikog kneza, vojvodu i njihove saradnike, kao i poznato „vojvodsko prijestolje" na Gosposvetskom Polju, u Koruškoj, danas u Austriji, gdje je novoizabrani veliki vojvoda uvođen u svoju dužnost, što mi je i omogućeno.

Radeći na prilogu u okviru projekta Istorije umjetnosti Bosne i Hercegovine, došao sam do uvjerenja da prikupljena građa o stolicama traži veću sintetičku radnju — studiju, čemu sam i pristupio. Kada sam i to obavio, rukopis studije sam ponudio Akademiji nauka i umjetnosti radi objavljivanja. Recenzent dr Zdravko Kajmaković mi je saopštio da je u široj sistematskoj akciji istraživanja gornjeg Podrinja u doba Kosača, koja traje već nekoliko godina, nađeno još desetak kamenih stolica, odnosno klupa unutar ostataka srednjovjekovnih utvrđenih gradova, pa bi trebalo i te lokalitete pregledati i uzeti u obzir. Usvajajući ovu umjesnu sugestiju, zamolio sam Akademiju da mi odobri najnužnija finansijska sredstva kako bih mogao pregledati i te novopronađene lokalitete. To mi je odobreno i ja sam u toku 1981. god. uspio da se pod dosta teškim okolnostima popnem na vrletne gradove gornjeg Podrinja, nađem i obradim te novozapažene stolice.

Rezultat svega toga je, evo, ova kompleksna radnja u kojoj sam pokušao da najprije dadem kataloško-topografski pregled svih lokaliteta stolica, zatim da se zadržim na likovnim umjetničkim svojstvima ovih spomenika — na oblicima, reljefima i natpisima, onda da odredim i obrazložim funkciju, pripadnost i kronologiju stolica.

Moram priznati da su mi rezultati drugih, ranijih istraživača olakšali poslove, ali sam te rezultate, ipak, podvrgao reviziji, zbog čega je u nekoliko slučajeva moralo doći do njihove korekcije.

Da bih što potpunije ušao u problematiku i došao do što sigurnijih stavova i mišljenja, bilo je nužno da se ustanovi postoje li analogni spomenici u drugim krajevima naše zemlje, kao i izvan Jugoslavije, i to kako profani tako i sakralni.

Mislim da se iz ovoga pokušaja kompleksne sintetičke obrade može vidjeti kako su kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine osobeni spomenici koji najviše zajedničkoga imaju sa stećcima i da se po vremenu pojave i po svojim likovnim osobinama ne mogu odvajati od vremena i umjetnosti stećaka.

Nadam se da će ova radnja biti doprinos nastojanjima da se barem u izvjesnom pogledu upotpuni oskudan fond srednjovjekovne kulture baštine naroda Bosne i Hercegovine.

UVOD

Na teritoriji srednjovjekovne Bosne i Hercegovine do danas su nađene četrdeset i dvije kamene stolice. Na nekim od tih primjeraka stolica uklesani su reljefni motivi simboličkog i dekorativnog karaktera, a na nekim natpisi u bosanskoj epigrafskoj ćirilici, odnosno bosančici. Po svojoj funkciji, kao i po svojim likovnim i ostalim osobinama, ove stolice predstavljaju osobenu i zanimljivu kulturno-umjetničku pojavu svoga vremena.

* * *

Ovi spomenici su na sebe skrenuli pažnju naučnih radnika još u prvim godinama austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine. Četrnaest stolica, među kojima se nalazi većina njihovih najvrednijih primjeraka, evidentirano je u vremenu od 1881. do 1893. godine. Prve i najstarije podatke o njima ostavili su nam Moritz Hoernes, bečki arheolog, Vaclav Radimsky, rudarski savjetnik i arheolog iz Sarajeva, Vid Vuletić-Vukasović, profesor u Korčuli i Dubrovniku, Tomo Bratić, hercegovački pravoslavni sveštenik, Kosta Hörmann, direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Johan Asbóth, mađarski putopisac i Ćiro Truhelka, kustos, a kasnije i direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Među najstarije naučne radnike koji su pisali o stolicama spada i Vejsil Ćurčić, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

Većina stolica je, ipak, pronađena iza 1945. godine. Jednu je evidentirao Marijan Sivrić, dvije dr Zdravko Kajmaković, jednu Milenko Filipović, jednu Mirko Kovačević, jednu Dušica Minić, jednu Marko Vego i pet Šefik Bešlagić. U najnovije vrijeme je u široj akciji istraživanja gornjeg Podrinja u doba Kosača ustanovljeno još jedanaest stolica, usječenih u kamene stijene unutar utvrđenih gradova. Za osam primjeraka ovih stolica osnovne podatke saopštio je dr Zdravko Kajmaković, a za tri arh. Aleksandar Ninković. Uz to je, također u najnovije vrijeme, pronađeno još pet u kamene stijene usječenih stolica, od kojih su četiri vezane za utvrđene gradove u istočnoj Hercegovini, a jedna za grad u gornjem Podrinju. Ove stolice je evidentirao Šefik Bešlagić.

ANU
BiH
АНУ
БиХ

I. LOKALITETI SA STOLICAMA

A. LOKALITETI U BOSNI I HERCEGOVINI

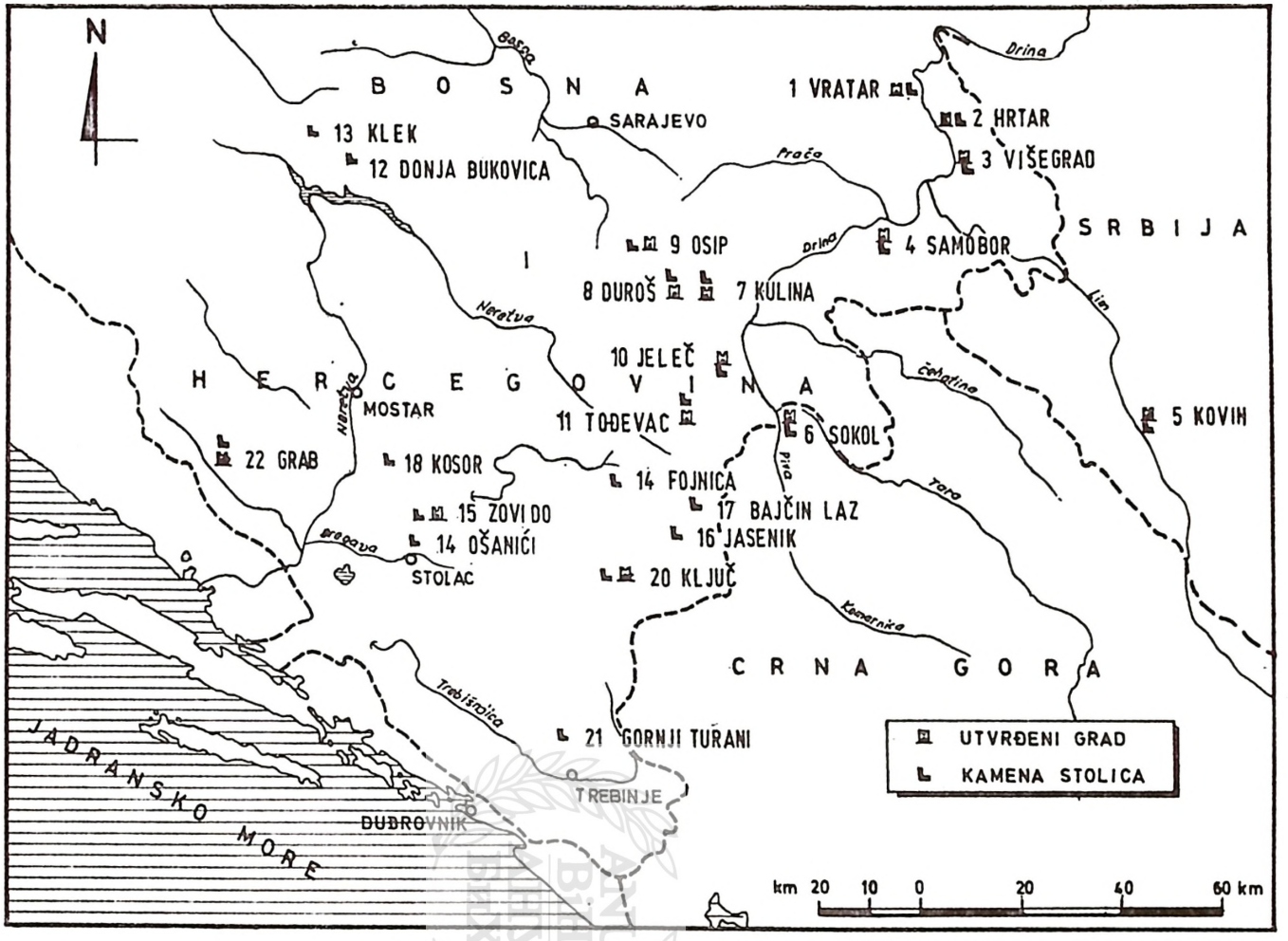
Da bi se pojava kamene stolice što bolje razumjela, shvatio razlog njene pojave u određenom kraju i mjestu, lakše uočila povezanost spomenika sa istorijskim ličnostima i vremenskim razdobljem, a s tim u vezi bila jasnija njena namjena, potrebno je čitaocima najprije pružiti najnužnije geografsko-istorijske podatke o mjestima nalaza stolica. A podaci o samim stolicama trebalo bi da maksimalno dočaraju sliku o njihovom izgledu — o obliku i veličini, a onda i o reljefu i natpisu, ukoliko ovi postoje, kako bi likovne umjetničke vrijednosti spomenika bile jasne i razumljive. U tu svrhu autor je u toku 1981. godine sve najvažnije lokalitete lično obišao i stolice na njima pregledao, fotografisao ili nacrtao.

Ovdje se daju osnovni podaci o lokalitetima i njihovim stolicama, idući od sjevera ka jugu. Redni brojevi lokaliteta u tekstu odgovaraju rednim brojevima lokaliteta na priloženoj topognafskoj karti.

1. Vratar

Vratar je srednjovjekovni utvrđeni grad na visokom brdu i grebenu iznad kanjona rijeke Žepe (s njene desne strane), lijeve pritoke Drine, u široj okolini Rogatice. Od ušća Žepe do grada ima oko 2,5 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu. U podnožju grada, sa njegove zapadne strane, nalazi se naselje istoga imena[1]. Na specijal-kartama ovo utvrđenje je označeno imenom Grad, na 745 m nadmorske visine. U poznatim poveljama i istorijskim izvorima grad Vratar se ne spominje, ali je sasvim izvjesno da je postojao prije dolaska Turaka i da je zajedno sa selom — podgrađem i trgom u njemu bilo središte župe koja je najprije pripadala oblasti bosanske vlastelinske porodice Dinjičića, a kasnije Kovačevića.

[1] H. Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi*, Naše starine I, Sarajevo 1953, 12.

Topografski pregled lokaliteta sa kamenim stolicama u Bosni i Hercegovini

Turci su ga zauzeli 1463. godine i njegovu župu pretvorili u nahiju u oblasti Kovačevića, koja je nešto kasnije bila u sastavu vilajeta Pavli (oblasti Pavlovića)[2]. Selo Vratar se u turskom popisu stanovništva 1469. godine navodi kao trg. Dr Desanka Kovačević misli da je Vratar u bosanskoj državi imao svoje pograđe i trg, koji nije bio od većeg značaja[3].

Po narodnom predanju, grad Vratar je podigla prokleta Jerina, a zauzeo ga je i razorio neki Redžep-paša. Za ovoga pašu se veže i tvrda trospratna kula, koja se do danas sačuvala u selu Žepi, u sjevernom podnožju brda na kome je grad.

Na ušću Žepe nalazio se poznati kameni jednolučni most, sagrađen u XVI v., koji je, kao vrijedan spomenik kulture, zbog stvaranja akumulacionog jezera na Drini, nedavno prenesen u blizinu sela i pomenute kule.

O ranijem izgledu grada Vratara nemamo podataka. Kaže se da je imao tri okrugle kule, povezane bedemom, i zgradu pravougaonog oblika između njih[4]. Danas se jasno vidi da se grad protezao grebenom — kosom pravcem sjever — jug, da mu se pristupalo sa južne strane i da je imao nekoliko nivoa i tabija. Na najvišem, sjevernom nivou se zapažaju temelji pravougaone zgrade, vjerovatno dvorca, a na nekoliko mjesta se i danas vide ostaci kula i zidova kojima su ove bile povezane i zaštićene.

Na najnižoj tabiji se nalaze 2 dosta velika i lijepo klesana stećka, jedan u obliku sanduka sa velikim postoljem, a drugi u obliku sljemenjaka sa postoljem. Sanduk je danas prevaljen, a grob ispod njega je pretražen. Spomenici su orijentirani u pravcu zapad — istok. Na njima nema ukrasa ni natpisa.

Napominjem da na području sela Vratar stećci postoje na dva mjesta: na brežuljku Jasik — 10, i u zaseoku Heljići — 12 primjeraka[5].

Na gradu Vrataru je M. Hoernes 1881. god. vidio dvije kamene stolice[6] i o tome nam ostavio kratku bilješku, bez ikakvih podataka o tim stolicama. Rekao je samo da su u stijenu usječene. V. Ćurčić ih je, po Hoernesu, na jednom mjestu samo spomenuo, a tako isto i V. Palavestra — M. Petrić u svojoj radnji o stećcima u Žepi 1964. god[7]. Inače, niko o njima do danas nije pisao.

Ja sam Vratar posjetio u avgustu 1981. god. i ustanovio da se tu zaista nalaze dvije u žive stijene usječene stolice:

Jedna od tih stolica je na najvišem platou grada, na njegovom južnom kraju. To je dosta istaknuta krševita stijena, koja je isklesana tako da ima sjedište, konkavni naslon za leđa i nešto naslona za ruke. Sjedište je od

---

[2] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 134—135.

[3] D. Kovačević, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, 107.

[4] H. Kreševljaković, isto tamo.

[5] V. Palavestra — M. Petrić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi*, Radovi Naučnog društva Bosne i Hercegovine, knj. XXIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 8, Sarajevo 1964, 144—147.

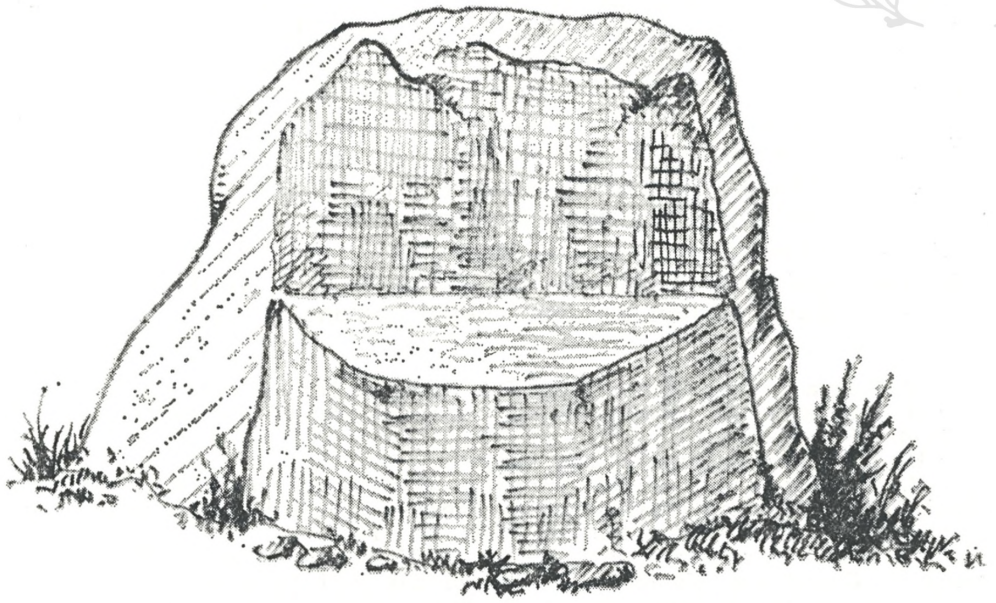
[6] M. Hoernes, *Sitzungsberichte d. K. K.* Ak. d. Wiss. in Wien, 1981, 861 (prema V. Ćurčiću, *Kamene stolice*, Napredak VIII, br. 3—4, Sarajevo 1933, 30.)

[7] V. Ćurčić, *Kamene stolice*, Napredak VIII, br. 3—4, Sarajevo 1933, 30; V. Palavestra — M. Petrić, isto tamo.

Sl. 1 — „Velika kamena stolica („Kraljev sto") u utvrđenom gradu Vrataru

ANU BiH АНУ БиХ

Sl. 2 — „Mala kamena stolica" u utvrđenom gradu Vrataru

zemlje odignuto oko 70 cm. Dugačko je oko 90, a najveća širina mu je oko 45 cm. Naslon za leđa je visok 40 cm. Ukupna dužina stolice iznosi oko 130 cm. Spomenik je danas djelomično oštećen (slika br. 1).

Stolica je orijentirana ka sjeveru, prema unutrašnjosti grada. Ispred nje ima dosta zaravnjenog prostora, na kome su se mogli okupljati ljudi.

U narodu je ova stolica poznata pod imenom „Kraljev sto" i „Velika stolica".

Druga stolica se nalazi na nešto nižem i manjem platou, koji je od prethodnog, najvišeg, udaljen oko 80 m na južnu stranu. To je ivična krševita stijena u južnom uglu platoa, koju je klesar pretvorio u stolicu sa naslonom za leđa. Stolica je danas znatno oštećena, ali su se, ipak, njene dimenzije mogle ustanoviti. Sjedište je bilo dugačko oko 60, a široko najviše oko 40 cm. Od zemlje je odignuto oko 70 cm. Naslon za leđa je visok oko 70 cm.

Stolica je orijentirana kao i prethodna — okrenuta je ka unutrašnjosti grada. Ispred nje ima dosta zaravnjenog prostora na kome su se mogli okupljati ljudi.

Za razliku od prve, ovu stolicu seljani zovu „Mala stolica" (slika br. 2).

2. Hrtar

Srednjovjekovni utvrđeni grad Hrtar i istoimeno selo u njegovom podnožju nalaze se na desnoj obali Drine, udaljeni oko 11 km zračne linije sjeverozapadno od Višegrada kao sjedišta opštine. U dosada poznatim istorijskim izvorima nema spomena ovoga grada, ali se, prema njegovoj situaciji neposredno nakon zauzimanja ovih krajeva od strane Turaka 1463. god., može pouzdano zaključiti da je bio sjedište i trg u istoimenoj maloj župi koja je pripadala oblasti kojom je gospodarila bosanska vlastelinska porodica Pavlovića. Turci su, naime, tu župu pretvorili u svoju nahiju u kadiluku Pavle, sa sjedištem i trgom u Hrtaru[8]. I Desanka Kovačević misli da je Hrtar u periodu prije Turaka imao svoje podgrađe u kome je bio trg, ali ne od većeg značaja[9].

Odmah s druge strane Drine nalazi se selo Stari Brod, a na samoj obali rijeke, na takozvanoj Kraljevoj stijeni, zapažaju se tragovi nekog starog utvrđenja. Na tome mjestu se Drina od davnina prelazi skelom — brodom, po čemu je i selo Stari Brod dobilo svoje ime.

Nije poznato ko je i kada podigao grad Hrtar, niti imamo podataka o njegovom prvobitnom izgledu. Vjerovatno ga je podigao neko od članova porodice Pavlovića krajem XIV ili početkom XV v. Prije dvadesetak godina Đ. Mazalić je tu vidio nešto od ruševina toga grada, po kojima je pretpostavio da je glavni dio utvrde imao pravougaoni oblik, sa jednom isturenom kulom na istočnoj strani[10].

---

[8] H. Šabanović, *n. d.*, 131.
[9] D. Kovačević, *n. d.*, 107.
[10] Đ. Mazalić, *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, knj. 2, Zagreb 1962, 577.

Radi evidentiranja stećaka, ja sam Hrtar posjetio 1966. god. Iz površnog uvida i razgovora sa seljanima, zaključio sam da je grad imao dva dijela — Veliki i Mali grad. U teško pristupačnom dijelu Malog grada našao sam dosta obrušenog i zatrpanog zida, a u Velikom gradu nisam zapazio ostatke zidova. Grad se prema Drini dosta strmo spušta.

U zapadnom kraju Malog grada našao sam u kamenu stijenu uklesanu stolicu, koja je po svom izgledu bila slična stolicama na Vrtaru. Imala je naslon za leđa i postolje sa ispustom za stavljanje nogu, podnožnikom. Okrenuta je ka istoku. Ukupna dužina stolice iznosila je 130 cm, a ukupna visina je bila oko 140 cm. Ova stolica ranije nije bila zapažena (slika br. 3).

Sl. 3 — Kamena stolica (u profilu) u utvrđenom gradu Hrtaru

Od izvjesne važnosti je okolnost da se na području sela stećci nalaze na dva mjesta, i to na lokalitetu Mramorje, oko 400 m sjeveroistočno od seoskih kuća — 4, a na lokalitetu Kaursko groblje, oko 1,5 km zračne linije sjeverno i niže od Malog grada — 2 primjerka. Oko 600 m sjeverno od Starog Broda, na mjestu savremenog pravoslavnog groblja, pokraj puta za Slap, nalazi se nekropola sa 105 stećaka relativno velikih dimenzija, pretežno zaraslih korovom i utonulih u zemlju[11].

3. Višegrad

Na stjenovitom brdu koje se izdiže iznad varoši Višegrad, s njegove južne strane, na desnoj obali rijeke Drine, nalaze se ostaci srednjovjekovnog grada Višegrada. Nije poznato ko je i kada podigao ovaj grad. Istoričari nisu sasvim saglasni o godini kada se grad i naselje prvi puta spominju u izvorima. H. Kreševljaković kaže da je grad nastao još u XIV v., da mu se podgrađe Višegrad spominje 1422. god., a sam grad da se prvi puta spominje 1433. god[12]. Desanka Kovačević kaže da

[11] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 257.
[12] H. Kreševljaković, isto tamo.

je podgrađe Višegrad kao trgovište poznato još od 1407. god., a da se češće javlja od 1427. god[13]. Prema K. Jireček u, izgleda da se Višegrad kao srednjovjekovno naselje prvi puta spomnje 12. marta 1449. god[14]. Navedena je i godina 1448. kao prvo spominjanje naselja Višegrad[15].

Izgleda da su Turci zaposjeli Višegrad još 1458. god. i da su odmah obrazovali posebnu nahiju sa sjedištem u Višegradu, koja je pripadala vilajetu Pavli (Zemlji Pavlovića). Značaj turske varoši se ogleda i u tome što je Višegrad već 1462. god. postao sjedištem kadiluka. U turskom popisu stanovništva iz 1469. god. spominje se i tvrđava Višegrad, sa svojom posadom[16].

Po svim okolnostima bi se moglo zaključiti da su kako utvrđeni grad Višegrad tako i njegovo podgrađe Višegrad, kao trgovište, postojali u prvim godinama XV v., zatim da je već tada postojala župa sa sjedištem u Višegradu. Utvrđeni grad i njegovo podgrađe, kao i čitava višegradska župa, bili su tada u sastavu oblasti kojom su gospodarili bosanski vlastelini Pavlovići. Višegrad je do dolaska Turaka već bio prilično razvijeno naselje, koje su Turci uzeli kao sjedište čitavog svog vilajeta Pavli[17].

Velika važnost turskog Višegrada se vidi i u tome što je baš tu veliki vezir Mehmed-paša Sokolović podigao čuveni most na Drini sa 11 okana, u literaturi dobro poznatu Ćupriju na Drini.

Nije nam poznato kako je prvobitno izgledao utvrđeni grad Višegrad. U tome pogledu gravura u Kuripešićevom putopisu iz 1530. god. predstavlja važan dokumenat. Iz nje se vidi da su na gradu postojale dvije povisoke okrugle kule, jedna sa zapadne a druga sa njegove istočne strane[18].

Turci su utvrđeni grad prilagodili svojim potrebama i držali su ga do 1838. god[19]. Kao napušten, on je postepeno nestajao, tako da se danas tu nalaze njegove neznatne ruševine, koje nisu bile predmet stručnog ispitivanja. Đ. Stratimirović je 1891. god. vidio ostatke zida koji se od najviše tabije strmo protezao zapadnom stranom do preostalog dijela kule, tada visoke oko 8 m (sa unutrašnjim prečnikom od 375 cm i zidovima debelim 190 cm), iznad obale Drine, koju narodna mašta pripisuje Kraljeviću Marku[20].

Ja sam stari grad Višegrad posjetio u avgustu 1981. god. Najlakši pristup gradu je od sjevernog podnožja, uspinjući se postepeno prema istoku, preko Bikavca, da bi se u njega ušlo sa jugoistočne strane. Kraći, ali teži pristup je od pravoslavne crkve, preko Mejdana. Na više mjesta

---

[13] D. Kovačević, *n. d.*, 99.

[14] J. Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, Sarajevo 1951, 134, bilj. 299.

[15] *Enciklopedija likovnih umjetnosti, knj. 4*, Zagreb 1966, 536.

[16] H. Šabanović, isto tamo.

[17] D. Kovačević, *n. d.*, 100; H. Šabanović, *n. d.*, 130—131.

[18] B. Curipeschitz, *Itinerarium der Botschaftsreisen des Josif von Lamberg und Niclas Jurisischitz durch Bosnien... 1530*, Insbruck 1910 (vidi i kod H. Kreševljakovića — Naše starine I, 12).

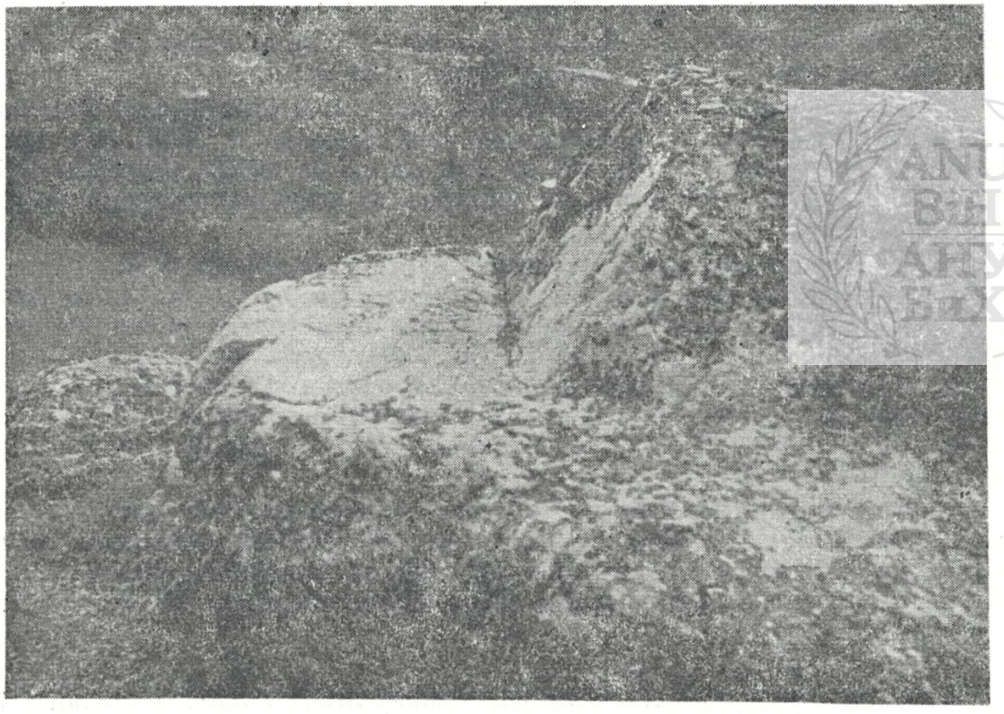
[19] H. Kreševljaković, isto tamo.

[20] Đ. Stratimirović, *Markova kula u Višegradu*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. III, Sarajevo 1891, 238—284.

se u gradu primjećuje obrušeno kamenje. Na najvišem platou se vide samo dijelovi ostataka zidova. I danas se dobro zapaža zid koji se strmo spušta do Markove kule, koja je približno onakva kakvu je vidio Stratimirović. Na stijenama blizu kule primjećuje se nekoliko vrsta udubina, kao da su klesarskim dlijetom rađene, u kojima narodna mašta vidi stope Kraljevića Marka i kopita njegovoga Šarca. Otuda je i nastalo ime kule — Markova kula. Nisam primijetio ostatke zgrada ili nekih drugih kula.

Kamenu stolicu u ovome gradu nedavno je vidio arh. Aleksandar Ninković i upozorio me na nju[21].

Stolica se nalazi na malom zaravanku zapadne kosine grada, oko 50 m kose zračne linije ispod njegovog najvišeg dijela, vrlo blizu zida koji se proteže prema Markovoj kuli. To je čvrsta ivična stijena, koja je klesarskim dlijetom prilagođena za udobno sjedenje. Sjedište je s prednje strane polukružno (konveksno). Dugo je oko 75 cm, a njegova najveća širina je oko 40 cm. Od zemlje je odignuto oko 50 cm. Stolica ima nešto nakošen naslon za leđa, koji je dug oko 75, a visok oko 40 cm (slika br. 4).

Sl. 4 — Kamena stolica u utvrđenom gradu Višegradu

Spomenik je rad dobrog majstora i do danas je dosta dobro očuvan (samo je djelomično okrnjen).

Stolica je orijentirana prema istoku i nešto jugoistoku, tj. prema selima Uništa i Mirilovići i pošumljenim brdima, odakle je eventualnom

[21] Zahvaljujem A. Ninkoviću na ovome obavještenju.

neprijatelju jedino moguć pristup. Sa ovoga mjesta se vrlo dobro vidi i Drina, kao i naselje Dušće, u jugoistočnom podnožju grada. Ispred stolice nema prostora gdje bi se mogli okupljati ljudi.

4. Samobor

Samobor je srednjovjekovni utvrđeni grad iznad kanjona Janjine, desne pritoke Drine, udaljen od Goražda kao opštinskog centra oko 11 km zračne linije na istočnu stranu. Prvi puta se spominje 1397. god[22]. Kasnije se više puta spominje, tako u poznatim poveljama aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V iz 1444, rimskog kralja Fridriha III iz 1448. i opet Alfonsa V iz 1454. god. kao posjed Hercega Stjepana[23]. Njegovo podgrađe je Međurječje, oko 3 km na jugozapadnu stranu, koje se u istorijskim izvorima prvi puta spominje 1423. god., a u kome je 1461. god. izdata Dubrovčanima jedna povelja Hercega Stjepana[24]. Uz Soko na Pivi, Samobor je bio najznačajniji i najomiljeniji grad Kosača. U njemu su i Sandalj i Herceg Stjepan rado i često boravili i primali poslanstva i trgovce. Tako je 1430. god. Sandalj tu primio poslanika Radosava Pavlovića, starca Dmitra, sa dvojicom patarena, koji su ga molili da se zauzme za postizanje mira sa Dubrovačkom Republikom. U XV v. je pripadao župi Pribud[25]. Turci su ga zauzeli 1465. god. U turskom popisu stanovništva iz 1469. god. Samobor je naveden kao tvrđava sa stalnom posadom i kao nahija u Hersekovoj zemlji, u sastavu kadiluka Drina[26]. Turci su grad napustili 1818. god. Njegovo podgrađe je do dolaska Turaka moralo biti već prilično razvijeno naselje dok je postalo sjedište nahije[27].

Samobor i njegovo podgrađe Međurječje su do 1373. god. pripadali Srbiji, a nakon toga, pobjedom nad Nikolom Altomanovićem, odnosno podjelom njegove oblasti između Srbije i Bosne, pripali su Bosni, a malo kasnije oblasti kojom je gospodario veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača. Iako nemamo tačnijih podataka ko je i kada podigao grad Samobor, može se opravdano pretpostaviti da ga je podigao kralj Tvrtko I u drugoj polovini XIV v., ili veliki bosanski vojvoda Sandalj Hranić krajem XIV ili početkom XV v.

Grad Samobor nije arheološki ispitan. Godine 1890. i 1891. grad je posjetio Stevan Delić i povodom toga je objavio svoja zapažanja o njegovoj arhitekturi[28]. On kaže da je gradu moguć pristup samo sa jugozapadne strane, uz obronak Gostilje planine, zatim da grad ima svoja dva dijela, prednji — niži, i unutarnji — viši, koji su opasani bedemima.

---

[22] H. Kreševljaković, *n. d.*, 11.

[23] L. Thalloczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter..., 359, 378, 394.

[24] D. Kovačević, *n .d.*, 106; Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. II, Sremski Karlovci 1934, br. 670.

[25] M. Dinić, *Zemlje hercega od sv. Save*, Glas SKA CLXXXII, Beograd 1940, 172—173 (25).

[26] H. Šabanović, *n. d.*, 44, 117, 136—137.

[27] D. Kovačević, *n. d.*, 101.

[28] S. Delić, *Samobor kod Drine*, Glasnik Zemaljskog muzeja IV, knj. III, Sarajevo 1892, 255—269; Isti, *Prilog crkvi-zadužbini Hercega Stefana kod Goražda*, Bosansko hercegovački istočnik, sv. I, god. VI, Sarajevo 1892, 13—14.

U prednji se ulazilo kroz vrata na svod (200 × 140 cm), koja su sa jugozapada zaštićena vrlo masivnim zidom u obliku trostrane prizme, čije su stranice dugačke 9, a visoke 7 m. Ulaz u unutrašnji grad je zaštićen sa dvije manje četvorostrane kule. Nedaleko od toga ulaza su ostaci tamnice i okruglaste kule — stražare, sa oko 18 m očuvane visine, u koju se, po njegovom mišljenju, ulazilo preko mosta. Jugozapadno od te kule on je primijetio ostatke od zgrada dvorca. Nedaleko od kule — stražare, na sjeveroistočnu stranu, vidjeli su se ostaci bunara. Tridesetak metara južno od bunara još se držala „priprosta" džamija, sa drvenom munarom i drvenim pokrovom, koju su, na temeljima crkve Hercega Stjepana, podigli Turci, a u kojoj je još 1891. god. jednom nedjeljno vršeno bogoslužen je. Delić kaže da je tada prepoznao dio luka od crkvenog oltara.

U okviru akcije proučavanja gornjeg Podrinja u doba Kosača, Samobor je 1973. god. posjetio Zdravko Kajmaković i objavio svoja zapažanja o njemu[29]. On kaže da Samobor spada u red najprostranijih tvrđava u Bosni i Hercegovini, da je dobar dio do danas preostao, ali da je u lošem tehničkom stanju. Ističe najznačajnije njene cjeline: donju zapadnu tvrđavu oko ulazne kule, donju tvrđavu ispod centralnog platoa (južnu), zatim istočnu cjelinu, onda srednju sa džamijom, te gornju sa donžon-kulom. Njega je impresionirala donžon-kula, koja je sačuvana do oko 11 m visine, tj. nešto više od polovine njene prvobitne visine. U svojoj osnovici kula je nepravilno elipsasta, zbog čega su joj spoljni zidovi ovalni. Njene unutarnje dimenzije su 4 × 2,2 m, a vanjske 6,90 × 4,55 m. Zidovi su joj debeli od 1,3 do 1,90 m, a unutarnji 0,90 do 1,05 m. Zidana je klesanim kamenim i sedrenim blokovima.

Kajmaković je uočio i dvije „klupe u živoj stijeni" nedaleko temelja džamije i o njima dao kratko obavještenje, a naveo je da u Samoboru postoji 5 takvih klupa[30].

Ja sam Samobor posjetio u avgustu 1981. god. Tada sam našao isto stanje koje je već Kajmaković konstatovao. Napominjem da se ovaj grad nalazi na vrlo istaknutim visokim i vrletnim stijenama i da je pristup moguć jedino iz doline Janjine, i to teško svladivim usponom. Oko donje kapije ima mnogo obrušenog klesanog kamenja, a među njim i nekoliko kamenih topovskih kugla. I na više drugih mjesta, kako u širem tako i užem gradskom prostoru, ima mnogo obrušenog kamenja. Zbog toga, kao i zbog podivljalog raznovrsnog rastinja, mnogim mjestima je danas vrlo otežan pristup.

Kamene stolice sam našao na četiri mjesta i evo osnovnih podataka o njima:

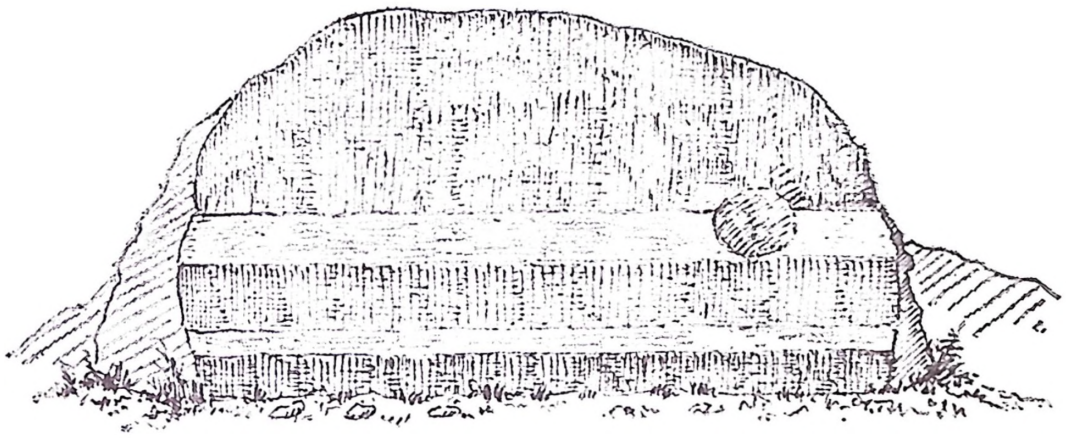
Prva stolica se nalazi na lijevoj strani puta kojim se, nakon ulaza kroz drugu kapiju, penjemo u gornji grad. Ona je pažljivo uklesana u dosta veliku kamenu stijenu. Sjedište joj je pravougaonog oblika, dužine 270, a širine 50 cm; od mjesta gdje se stavljaju noge odignuto je oko 45 cm. Naslon za leđa je vertikalno zasječen, dug je otprilike koliko i sama stolica, a visok oko 150 cm. Zbog oblika same stijene, naslon za leđa ima oblik ne baš pravilnog trapeza. U svom donjem dijelu stolica ima manji

---

[29] Z. Kajmaković, *Tvrđava Samobor*, u: Gornje Podrinje u doba Kosača, sv. I, Sarajevo 1973, 87—91 (ista radnja objavljena i u sv. VII, iz 1981. g., 165—168).

[30] Isti, *n. d.*, u: Gornje Podrinje u doba Kosača, sv. VII Sarajevo 1981, 19.

ispust — podnožnik, visine od oko 20 cm. U blizini lijevog kraja sjedišta (gledajući od stolice) uklesana je dosta duboka pravilna okruglasta udubina, koja je, valjda, služila kao „kamenica" gde se prikupljala kišnica. Zbog relativno velike dužine, pravilnije bi bilo da ovu stolicu zovemo klupom (slika br. 5).

Sl. 5 — Prva kamena stolica u utvrđenom gradu Samoboru

Stolica — klupa je orijentirana ka jugoistoku i ulazu u grad. Ispred nje nema podesnog prostora za okupljanje većeg broja osoba, ali se od nje pruža dobar vidik.

Druga stolica se nalazi oko 5 m lijevo od prve, gledajući od kapije. I ona je uklesana u živu stijenu. Sjedište joj je dugačko oko 120, a široko oko 30 cm. Od zemlje je odignuto oko 30 cm. Stolica nema podnožnika. Njen naslon za leđa je vertikalno zasječen a visok je oko 40 cm.

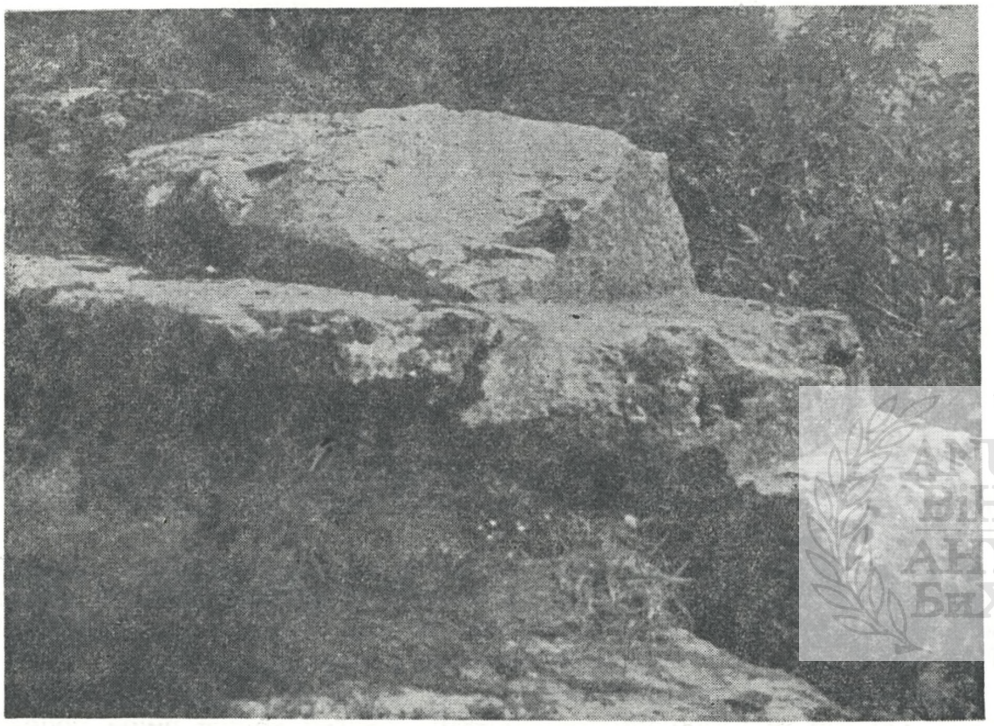
Za razliku od prve, ova stolica je okrenuta prema unutrašnjosti grada. Od nje se lijepo vidi donžon-kula. Ispred stolice nema podesnog mjesta za okupljanje više osoba.

Treća stolica je na desnoj strani puta za gornji grad, oko 15 m dalje od prve. To je ivična stijena od koje je klesanjem dobijena četverostrana ležeća prizma, a na ovoj još manja trostrana prizma, tako da u cjelini ona sliči dvospratnoj kućici, sa krovom na dvije vode. Zapravo se radi o sjedištu širine oko 40 cm, koje se pod pravim uglom proteže na dvije strane (na jednu oko 100 i na drugu oko 160 cm), i koje je odignuto oko 25 cm od nožišta, širokog oko 30 cm, a od zemlje odignutog od 40 do 60 cm. Naslon za leđa, koji u cjelini izgleda kao trostrana ležeća prizma, ima vertikalnu visinu od oko 15 cm, a potom se ta prizma s obadvije svoje strane koso lomi prema gore, prema hrbatu.

Stolica je orijentirana u dva pravca — sa kraće strane puca pogled daleko na jugoistok, prema Međurječju, a sa duže strane prema jugozapadu, s pogledom na zapadni dio grada sa donžon-kulom. Visina te trostrane prizme je oko 40 cm. Gledajući na stolicu, ona izgleda kao dva stepenika, sa trostranim pokrovom nad jednim dijelom drugog stepenika. Visina stolice ukupno iznosi oko 125 cm (slika br. 6).

Ova stolica je danas oštećena; nedostaje joj dio krova i dobar dio podnožja sa jugoistočne strane.

Oko 6 m iznad prethodne stolice, s lijeve strane puta kojim se uspinjemo na gornji grad, u velikoj kamenoj gromadi isklesana je četvrta samoborska stolica. Zapravo je to klupa čije je sjedište dugačko oko 250 cm, široko oko 60 cm, a od zemlje odignuto oko 70 cm. Naslon za leđa je vertikalna ploha izgleda nepravilnog pravougaonika, čija je visina oko 220 cm.

Sl. 6 — Treća kamena stolica u utvrđenom gradu Samoboru

Oko polovine sjedišta stijena se raspukla i znatno je okrnjena, tako da klupi danas nedostaje znatan središnji dio.

Ova stolica — klupa je okrenuta ka jugoistoku i jugu, tako da se sjedeći na njoj vidi daleko prema Međurječju. Ispred nje nema podesnog prostora za veće okupljanje ljudi.

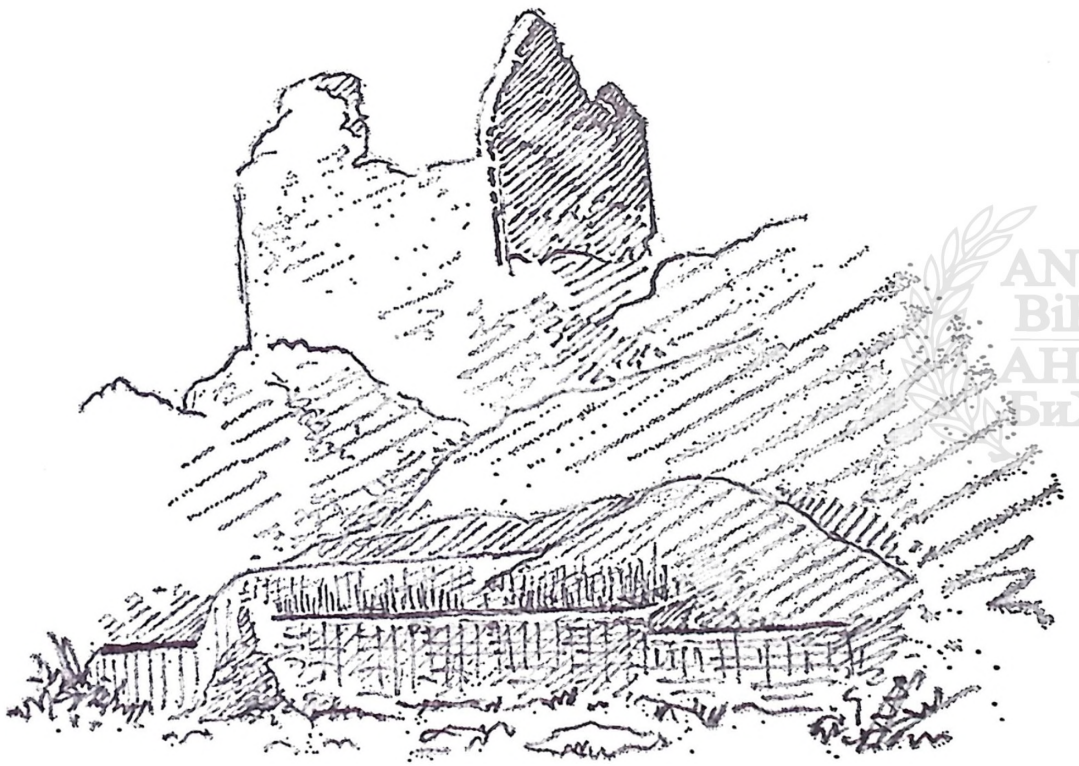
5. Kovin

Kovin je srednjovjekovni utvrđeni grad u srednjem Polimlju, na vrlo kamenitom brdu koje se uzdiže na lijevoj obali Lima, udaljen od Prijepolja kao opštinskog centra oko 9 km na sjevernu stranu. Na specijal-kartama je obilježen kao „Jerinin grad" i „Jerinina gradina"[31]. Spomi-

[31] A. Deroko, *Srednjovekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, Beograd 1950, 119, sl. 76; M. Dinić, *n. d.*, 175 (27).

nje se u povelji rimskog kralja Fridriha III iz 1448. god. i u povelji aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V iz 1454. god. kao utvrđenje u posjedu Hercega Stjepana.

Srednje Polimlje, kojem pripada Kovin, u XIV v. bilo je u sastavu Srbije, polovinom toga vijeka pripadalo je oblasti kojom je najprije gospodario humski knez Vojislav Vojinović, a potom njegov nasljednik Nikola Altomanović. Nakon pobjede nad Nikolom Altomanovićem, podjelom njegove oblasti, pripalo je Bosni i bilo u sastavu oblasti kojom je nešto kasnije upravljao veliki vojvoda Sandalj Hranić, a iza njega njegov nasljednik Herceg Stjepan. Nije poznato kada je podignut grad Kovin; vjerovatno u vrijeme Sandalja Hranića ili Hercega Stjepana, zbog čega ga uvrštavamo u bosanskohercegovačka srednjovjekovna utvrđenja.

Sl. 7 — Kamena stolica u utvrđenom gradu Kovinu (prema fotosu A. Deroka)

Nije mi poznato da su vršena kakva arheološka istraživanja Kovina. Prve podatke o njemu imamo kod Aleksandra Deroka[32]. On kaže da su ga Turci razorili poslije 1389. god., a da su do danas sačuvani „samo ostaci jedne kule na visokoj steni". Uz to je donio fotografiju ostataka grada, na kojoj se vide i „klupe usečene u steni ispod kule..."

[32] A. Deroko, isto tamo.

Prema Evliji Čelebiji, Kovin su Turci zauzeli i razorili 1389. god. Ovaj turski putopisac kaže da je Kovin „malen, tvrd, kamenit grad", koji stoji „na strmim stijenama" iznad obala Lima[33].

Nedavno je o ovome gradu nekoliko podataka saopštila i Dušica Minić[34]. Između ostaloga, ona kaže da se u gradu nalazi i „jedna veoma pažljivo oblikovana klupa, uklesana u stenu, sa koje se pruža širok pogled na dolinu Lima". Iz njenih podataka se vidi da se u podnožju grada nalazi nekropola sa nadgrobnim spomenicima u obliku „grubo lomljenog kamenja", među kojima su bila i dva antička nadgrobnika u sekundarnoj upotrebi.

Stolica u gradu Kovinu, kako je to navela D. Minić i kako to izgleda prema fotografiji A. Deroka, uklesana je u živu stijenu. Sjedište joj je dosta dugačko i kao da ima dva nivoa — srednji dio je duži, a dva krajnja dijela su kraća i nešto malo niža. Ukupna dužina sjedišta vjerovatno je veća od 200 cm. Ne može se reći koliko je sjedište široko, a od zemlje je odignuto vjerovatno 50 do 60 cm. Ne vidi se da ima podnožnik (slika br. 7).

Nije poznato da li ispred stolice ima dovoljno prostora za okupljanje ljudi, ali je stolica podesna za osmatranje dosta velikog područja doline Lima.

6. Sokol

To je srednjovjekovni utvrđeni grad koji se nalazi na visokom brdu iznad mjesta gdje se sastaju rijeke Piva i Tara, stvarajući rijeku Drinu. Nije poznato ko ga je podigao. Neki istoričari smatraju da je sagrađen za vrijeme velikog bosanskog vojvode Sandalja Hranića, ali to još nije utvrđeno[35]. U istorijskim izvorima se prvi puta spominje 1419. god. Tada su, naime, Sandalj Hranić i brat mu izdali Dubrovčanima povelju „pod Sokolom na Stjepan-Polju"[36], a malo potom i 1420. god., kada je Sandalj izdao Dubrovčanima drugu povelju[37]. Na taj način doznajemo da je Sokol imao svoje podgrađe Stjepan-Polje. Iza toga se ovaj grad više puta spominje u poznatim poveljama iz 1444, 1448. i 1454. god[38]. U tim poveljama se Sokol navodi na prvom mjestu među Hercegovim tvrđavama. Osobitu važnost Sokol je imao u doba Hercega Stjepana. On je bio njegov glavni grad. Po njemu je Stjepan Vukčić Kosača nazivan „od Sokola". Tu je bio Hercegov „slavni dvor"[39]. U Sokolu je Sandalj primao poslanike 1430. god., a Herceg Stjepan na Stjepan-Polju 1451. god[40].

---

[33] S. Kemura, *Iz Sejahatname Evlije Čelebije*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. XX, Sarajevo 1908, 304—305.

[34] D. Minić, *Nekoliko srednjovekovnih gradova u srednjem Polimlju*, Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića IV, Prijepolje 1967, 101—110.

[35] M. Vego, *Naselja bosanske srednjovekovne države*, Sarajevo 1957, 106.

[36] Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. I, Beograd—Sremski Karlovci 1929, br. 314.

[37] Isti, *n. d.*, br. 322.

[38] V. Vuletić—Vukasović, Viestnik hrvatskog arkeološkog družtva V, Zagreb 1883, br. 1, str. 22—23 i br. 2, str. 56.

[39] M. Dinić, *n. d.*, 156—157 (8—9).

[40] J. Jireček, *n. d.*, 67, nap. 122.

Nedavno su na Stjepan-Polju otkopani ostaci crkve sv. Stjepana, za koju se smatra da je zadužbina Sandalja Hranića. Otkopan je i jedan grob sa stećkom koji se također pripisuje ovom vlastelinu[41]. Neposredno ispod utvrđenja Herceg Stjepan je podigao svoju mauzolejnu crkvu i uz nju prislonio kapelu koju je namijenio svojoj supruzi, koja je bila rimokatolkinja[42].

Sl. 8 — Kamena stolica u utvrđenom gradu Sokolu

Nedaleko novootkrivene crkve sv. Stjepana na Stjepan-Polju postoji velika nekropola stećaka, sa 110 primjeraka, od čega 109 sanduka i 1 sljemenjak, dosta slabe obrade, utonulih i zaraslih, bez ukrasa i natpisa[43].

U neposrednoj blizini ulaza u grad, kod zaseoka Zagrađe, ustanovljena je nekropola sa 14 stećaka, od čega 12 sanduka i 2 sljemenjaka. Spomenici su lijepo klesani, nemaju ukrasa, ali se na dvije strane najvećeg

[41] D. Kovačević, *n. d.*, 300.

[42] M. Kovačević, *Crkva pod srednjovekovnim gradom Sokolom*, Starinar SAN 18, Beograd 1968, 224.

[43] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 436.

sanduka nalazi natpis koji se odnosi na pokopanog krstjanina Petka Jeremiju, a u kome se spominje vojvoda Stjepan (kasniji Herceg Stjepan) i njegov dvorac u gradu Sokolu[44].

Turci su Sokol zauzeli 1465. god. i tada on postaje sjedište nahije Sokol, u sastavu kadiluka Drina, u vilajetu Hersek. Po toj okolnosti se može pretpostaviti da je ovaj grad, sa svojim dosta razvijenim podgrađem i trgom, prije dolaska Turaka bio sjedište istoimene župe[45].

Grad Sokol nije arheološki ispitan. Ne znamo kako je on prvobitno izgledao. A. Deroko je samo rekao da je u ruševinama[46]. M. Kovačević je naveo da od grada postoje neznatni ostaci bedema i kula. Tom prilikom je saopštio da u gradu postoje „dve klupe usečene u stenu, okrenute prema Pivi[47]."

Obrađujući stećke u ovome kraju 1965. god., ja sam bio i na gradu Sokolu. Tom prilikom sam našao jednu stolicu usječenu u živu stijenu. Ona se nalazila na samome vrhu tvrđave, u njenom sjevernom dijelu, odakle se daleko vidjelo u dolinu rijeke Pive. Stolica je imala sjedište od oko 140 × 60 cm i vertikalno zasječen naslon za leđa, koji je bio visok oko 150 cm. Sjedište je bilo odignuto oko 50 cm. Pri dnu je isklesan i podnožnik, sličan stepeniku, širine od oko 30 i visine od oko 20 cm (slika br. 8).

Klesar je svoj rad pažljivo obavio. I danas je stolica dobro očuvana.

U gradu Sokolu postoji još jedna ovoj vrlo slična stolica. Ona se nalazi u istom dijelu tvrđave, desetak metara daleko od prve, također usječena u stijenu i također okrenuta ka rijeci Pivi. Tu stolicu je nešto prije 1975. god. uočio Mirko Kovačević[48].

7. Kulina

Istočno od Miljevine, a s lijeve strane rijeke Bistrice, lijeve pritoke Drine, proteže se šumovita planina Čelina, sa stjenovitim najvišim predjelom koji se vrlo strmo obrušava prema rijeci. Na tome vrhu, koji je u narodu poznat pod imenom Kulina, nalaze se ostaci srednjovjekovnog grada, koji se, prema narodnom predanju, pripisuje Hercegu Stjepanu. Dosta lagan pristup gradu je sa njegove istočne strane, gdje se zaobilaznim putem kroz planinu od sela Donji Budanj može stići za 45 minuta hoda. Na grad se može popeti i od rijeke Bistrice, ali je to velika uzbrdica.

Ovaj grad je pronađen prije nekoliko godina u akciji istraživanja gornjeg Podrinja u doba Kosača[49]. Uslovno je nazvan ovim imenom, kako ga okolni stanovnici danas zovu, ali njegovo pravo ime još nije utvrđeno. U poznatim poveljama iz 1448. i 1454. god. spominje se i grad Bistrica,

---

[44] Isti, isto tamo.

[45] H. Šabanović, *n. d.*, 138.

[46] A. Deroko, *n. d.*, 186.

[47] P. Mijović—M. Kovačević, *Gradovi i utvrđenja u Crnoj Gori*, Beograd—Ulcinj, 1975, 135—137.

[48] Isto tamo.

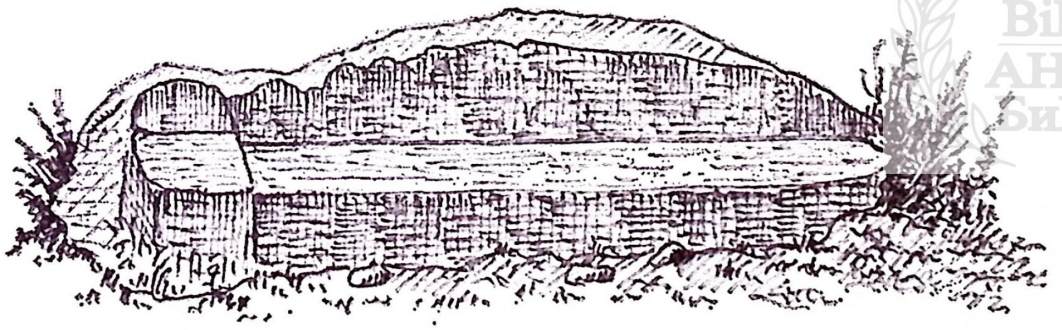
[49] A. Ninković, *Stari grad na lijevoj obali Bistrice*, Gornje Podrinje u doba Kosača, sv. VII, Sarajevo 1981, 189—192.

uz gradove Prilep i Ostrovicu, u župi Bistrici[50]. Prilep se nalazi sasvim blizu, na desnoj obali Bistrice, a grad Bistrica (ili Bistrički grad) i Ostrovica još nisu ubicirani. Z Kajmaković me je upozorio na Kulinu i izrazio mišljenje da bi to mogao biti Bistrički grad ili grad Ostrovica.

Ovaj grad su Turci zauzeli 1465. god. Od bivše župe Bistrice postala je turska nahija Bistrica, koja je najprije pripadala kadiluku Blagaj, a od 1470. god. kadiluku Drina, u vilajetu Hersek[51].

Prema A. Ninkoviću, ovaj grad na Kulini se nalazi na vrlo strmoj, gotovo vertikalnoj litici iznad rijeke Bistrice. Danas su tu samo njegovi vrlo mali ostaci. Na platou manjem od 60 × 25 m, kome se dolazilo preko rova, nađeni su ostaci bedema i triju polukula od lomljenog kamena, polukružnog oblika, sa unutarnjim prečnikom od oko 250 cm, a debljinom zidova od oko 220 cm. Na platou su bile zgrade koje danas nije moguće rekonstruirati. Cisterna je vjerovatno bila u zapadnom kraju platoa. Ninković misli da su postojale dvije faze građenja; jedna s kraja XIII ili s početka XIV v., a druga s kraja XIV ili s početka XV v. Prilikom svoje posjete ovome gradu, on je zapazio i dvije u kamenu stijenu usječene stolice; jednu na grebenu ispred rova preko koga se prelazilo u grad, a drugu u samome rovu.

Ja sam Kulinu posjetio u avgustu 1981. god. Popeo sam se na grad od strane Donjeg Budnja. Našao sam bijedne ostatke nekadašnjeg grada, koje je malo prije mene evidentirao A. Ninković. Po svemu izgleda da se radi o jednom manjem i manje razvijenom gradu. Našao sam i obadvije ranije zapažene stolice.

Sl. 9 — Prva kamena stolica u utvrđenom gradu Kulini

Prva stolica se nalazi na ivici manjeg zaravanka ispred samoga ulaza u grad, odnosno kod samoga rova — usjeka preko koga se moralo preći da bi se ušlo u grad. Zapravo je to oveća klupa usječena u kamenu stijenu, koja se nalazi na samoj ivici ogromne provalije, odnosno kanjona rijeke Bistrice. Proteže se pravcem sjeveroistok-jugozapad, a okrenuta je na suprotnu stranu od provalije. Površina za sjedenje je dugačka 260, a široka 50 cm. Izdignuta je od zemlje 40 do 45 cm. Naslon za leđa je visok 30 cm. Iza naslona stijena je debela oko 50 cm. Na sjeveroistočnom kraju se nastavlja jedno manje sjedište, dužine 45 a širine 30 cm, koje je od zemlje odignuto oko 50 cm, zbog čega je na nešto višem nivou od glavnog sjedišta. Naslon ovoga dijela je visok svega oko 15 cm. Ako oba-

[50] M. Dinić, *n. d.*, 232—233 (84—85).
[51] H. Šabanović, *n. d.*, 117, 136, 140, 157 i 230.

dva dijela sjedišta uzmemo zajedno, onda proizlazi da je ova stolica — klupa dugačka 305 cm, što znači da na njoj može da sjedi više osoba (slika br. 9).

Ispred stolice ima prostora za okupljanje većeg broja ljudi.

Odmah iza ove stolice je podugačak usjek u živoj stijeni, širine oko 200 i dubine oko 200 cm, na čijem se istočnom kraju nalazi druga stolica ovoga grada. Njeno sjedište je dosta nepravilno; dugo oko 150, a široko oko 100 cm. Od podnožja je odignuto oko 60 cm. Visina vertikalno zasječenog naslona za leđa iznosi oko 100 cm.

Ova stolica je okrenuta na sjevernu stranu. Ispred nje nema površine za okupljanje ljudi.

8. Duroš

U ranije pomenutoj akciji istraživanja Gornjeg Podrinja u doba Kosača 1980. god. pronađene su ruševine jednog srednjovjekovnog grada na krševitom brdu, koje se izdiže na lijevoj obali rijeke Bistrice, oko 6 km uzvodno od varošice Miljevine i oko 2 km zapadno od sela Izbišno[52]. Ostaci toga grada su, zapravo, na dvjema vrletnim stijenama, na mjestu koje je kod naroda ovoga kraja poznato pod imenom Kule. Jedan vir Bistrice u podnožju ovoga grada zove se Duroš, po čemu Z. Kajmaković misli da bi i ovaj grad trebalo zvati tim imenom.

U povelji rimskog kralja Fridriha III iz 1448. god. navedena je tvrđava Duroš (Castrum Durosch), a u povelji aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V iz 1454. god. tvrđava Dunos (Civitate Dunos) kao posjed Hercega Stjepana. Ova tvrđava dosada nije bila ubicirana[53]. M. Dinić i M. Vego navode planinu Dumoš, u okolini Kalinovika, što indirektno znači da bi tu negdje mogao biti grad Duroš. Kako se još uvijek traga za ubikacijom grada Bistrice (Bističkog grada), koji je najvjerovatnije vezan za rijeku Bistricu, možda bi se za rješavanje toga pitanja, uz Kulinu, o čemu je već bilo govora, mogao uzeti u obzir i ovaj grad Kule kod Izbišnog?

Prema podacima Z. Kajmakovića, gradu se prilazilo dosta ravnim grebenom sa sjeverne strane. Ispred samoga ulaza je kameni usjek preko koga se prelazilo drvenim mostom. Tvrđavski prostor je dug oko 120, a najviše širok oko 25 m. Najprije nailazimo na polukružnu kulu od lomljenog kamena, sa zidom dužine 5 m, a debljine od 2 do 3 m. Kula je iznutra široka 3,20 m. Iza te kule je opet usjek, a malo dalje je najviša tačka utvrđenja, tzv. „Sinija", iza toga sedlasta ravnica, gdje se primjećuju temelji neke zgrade od oko 9 × 5 m, a onda tabija sa ostacima bedema na zapadnoj i istočnoj strani, nakon koje je strmina prema rijeci.

Ovom prilikom su zapažene i dvije stolice: jedna usječena u stijenu sa jugoistočne strane „Sinije", a druga također usječena u stijenu, na

---

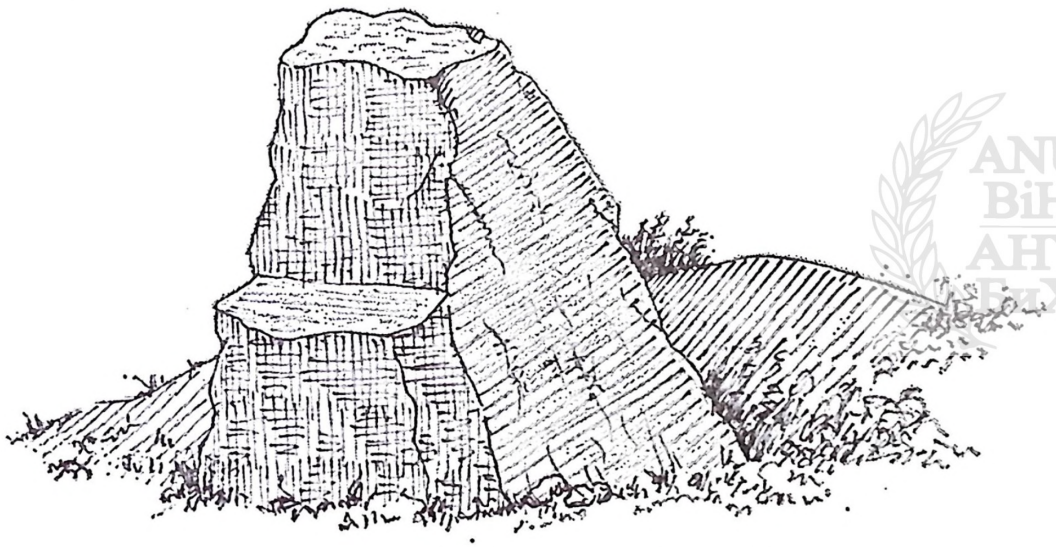
[52] Z. Kajmaković, *Tvrđava Duroš, u: Gornje Podrinje u doba Kosača*, sv. VII, Sarajevo 1981, 206—210.

[53] M. Dinić, *n. d.*, 236 (88); M. Vego, *n. d.*, 37.

najvišoj tački tabije u krajnjem južnom dijelu utvrđenja. Kajmaković je objavio crtež prve stolice.

Moja posjeta ovome gradu uslijedila je u avgustu 1981. god. Sa ceste Sarajevo—Foča, od zaseoka Tuhalji, pješačkim putem uzbrdo i grebenom stigao sam za pola sata hoda. Ulaz u grad bio je vrlo težak i opasan. Po vrlo skromnim ostacima nije moguće rekonstruirati izgled grada. Čini se da je imao dvije kule, na što upućuje i njegov narodni naziv — Kule. Opšti utisak je da se u ovome slučaju radi o manjem gradu manjeg značaja koji je nastao u XV v. Ne postoje nikakove indicije da je imao svoje podgrađe.

Prva stolica je bila oko 30 m daleko od prvoga bedema i polukružne kule, usječena u stijenu, sa orijentacijom prema jugozapadu, prema kotlini rijeke. Njeno sjedište je oblika nepravilnog pravougaonika dužine oko 80, a širine oko 30 cm. Odignuto je od podnožja oko 75 cm. Visina gotovo vertikalno zasječenog naslona za leđa, oblika nepravilnog pravougaonika, iznosila je oko 75 cm, a dalje od toga se protezala stijena (slika br. 10).

Sl. 10 — Prva kamena stolica u utvrđenom gradu Durošu (prema crtežu Z. Kajmakovića)

Druga stolica se nalazi oko 60 m dalje od prve prema jugoistoku. Ona je također usječena u stijenu. Sjedište joj je u obliku nepravilnog pravougaonika, dužine od oko 100, a širine od oko 80 cm. Odignuto je od zemlje 30 do 70 cm. Naslon za leđa joj je nakošen, visok oko 180 cm.

9. Osip

Oko 1,2 km zračne linije sjeveroistočno od sela Varoš, a oko 10 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu od Kalinovika, kao opštinskog centra, izdiže se okruglasto brdo na kome se nalaze ostaci srednjovjekovnog

grada, koji je u vojnim specijal-kartama zabilježen kao „Stjepangrad". Prema narodnom predanju, to je grad Hercega Stjepana, zbog čega ga i okolni stanovnici nazivaju tim imenom. Prilikom obrade stećaka u ovome kraju, grad sam pronašao 1960. god. i o njemu dao osnovne podatke[54]. Pretpostavio sam mogućnost da bi se u ovome slučaju moglo raditi o Ostrovici ili o Bistrici, gradovima koji se u već poznatim poveljama iz 1444, 1448. i 1454. god. spominju kao posjedi Hercega Stjepana. Međutim, u tim poveljama se, uz Ostrovicu, Bistricu i još neke druge gradove, spominje i utvrđeni grad Osip, koji bi, prema M. Dinić u, trebalo da bude negdje u gornjem Podrinju, ali čija ubikacija još nije utvrđena[55].

Grad Osip se u istorijskim izvorima prvi puta spominje 9. avgusta 1435. god. Tada se neki Dobralj Gostišić iz Osipa (Dobragl Gostisich de Osip) obvezao da će Radoslavu Turčinu do Sv. Martina isplatiti trideset tri i po zlatna dukata[56].

Na Stjepangradu je 1980. god. bio Z. Kajmaković i tom prilikom doznao da njegovu širu okolinu narod zove imenom Osip, pa je izrazio mišljenje da se u ovome slučaju radi o srednjovjekovnoj župi Osip i o tvrđavi istoga imena, kao sjedištu te župe[57]. Pošto takva pretpostavka ima svoga osnova, mislim da Stjepangrad odsada, barem uslovno, možemo zvati Osipom.

Grad je na prirodnom kamenom brdu, koje je sa sjevera, zapada i juga nepristupačno i dobrim dijelom odvojeno dubokom dolinom rječice Draženice. Lagan mu je pristup sa istočne strane, preko manje presedline, sa puta Varoš—Kolakovići, kroz ulaz koji je usječen u stijenu. Na zapadnom rubu brda bila je isturena četvrtasta kula, a na samome vrhu gromade u pravcu zapad—istok pružao se bedem koji je bio ojačan sa tri kule — dvjema na bočnim stranama, a jednom na južnoj padini gromade. Sa glavnim bedemom bio je povezan jedan drugi koji je išao ka jugu, a imao je svrhu da štiti prilaz gradu od ulaza na njegovoj jugoistočnoj strani. Zatečeni ostaci zidova su skromni. Oni su uglavnom od lomljenog kamena, sa dobro obrađenim vanjskim licem, a kao vezivno sredstvo korišten je malter sa primjesom tucane cigle.

Po svemu izgleda da je ovaj grad spadao među manje ali razvijenije gradove XIV i XV v. Njegovo srednjovjekovno podgrađe je bilo na mjestu današnjeg sela Varoš. Grad je vjerovatno kraće vrijeme korišten i u turskom periodu.

Poznati turski putopisac Evlija Čelebija na svom putu iz Srbije u Hercegovinu 1664. god. naišao je ovuda i hvalio selo, sa vinogradima i baštama, i pastrme iz Bistrice[58].

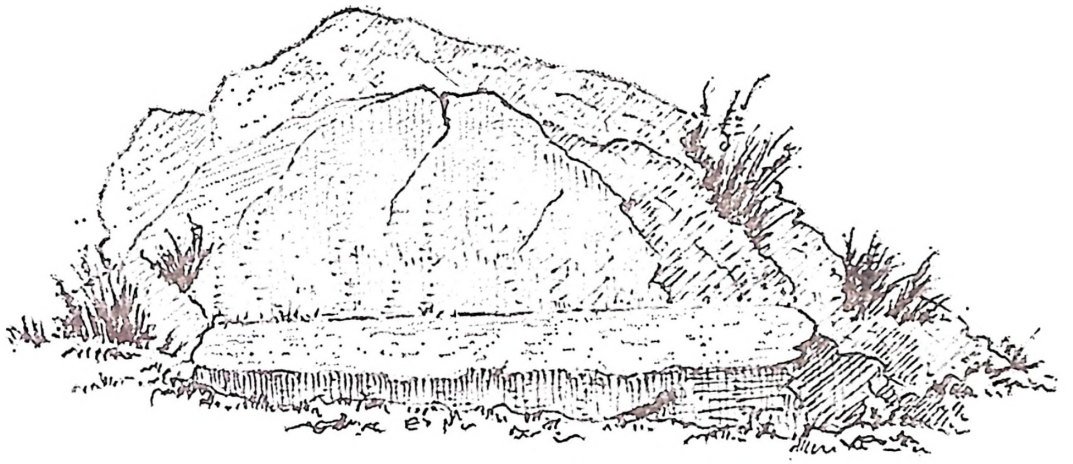
Prilikom svoje posjete, Kajmaković je zapazio stolicu — klupu usječenu u kamenu stijenu s desne strane ulaza u grad i objavio njen crtež.

Ja sam ovaj grad ponovno posjetio u avgustu 1981. god. Ustanovio sam da se u grad ulazilo kroz vrata koja su bila u kamenom usjeku, sa južne strane brda (širine od 300 do 350 cm), i da se stolica nalazi kod sa-

---

[54] Š. Bešlagić, *Trnovo*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 124, 134, sl. 61.
[55] M. Dinić, *n. d., 177* (29).
[56] Isto tamo.
[57] Z. Kajmaković, *Stara tvrđava Osip*, u: Gornje Podrinje u doba Kosača, sv. VII, Sarajevo 1981, 202—204.
[58] E. Čelebija, *Putopis II*, Sarajevo 1957, 176.

moga ulaza, s njegove desne strane. To je, zapravo, klupa koja je usječena u živu stijenu, čije je sjedište dugo 240, široko prosječno 40 (najveća širina je oko 50 cm), a odignuto od zemlje u gornjem dijelu oko 15, a u donjem oko 35 cm (teren je blago nakošen). Naslon za leđa je visok oko 135 cm. (Slika br. 11).

Sl. 11 — Kamena stolica u utvrđenom gradu Osipu

I sjedište i naslon su djelomično oštećeni.

Stolica je orijentirana ka ulazu u grad. Pretpostavljam da je služila stražarima za odmaranje i osmatranje.

Oko 500 m jugoistočno od ulaza u grad, na lokalitetu Laćevine, nalazi se nekropola sa ukupno 32 stećka, raspoređena u dvije skupine. Tu je 20 sanduka i 12 sljemenjaka, koji su lijepo obrađeni, ali su danas prilično oštećeni. Ukrašena su 4 sljemenjaka i 2 sanduka reljefnim motivima povijene lozice sa trolistovima, dvostrukim spiralama kombinovanim sa krstovima i grozdovima, polumjesecima, tordiranim kružnim vijencima, scenama lova na jelena i ljudskom muškom figurom sa jednom visoko podignutom rukom[59].

10. Jeleč

Srednjovjekovni utvrđeni grad Jeleč se nalazi na krševitom brdu koje se izdiže iznad lijeve obale rijeke Govze i njene pritočice Krupice, koja se upravo tu u nju ulijeva. Od varošice Miljevine je udaljen oko 3 km na jugoistočnu stranu, a od Foče, kao opštinskog centra, oko 11 km zračne linije na zapadnu stranu.

U literaturi je rečeno da se Jeleč kao utvrđeni grad prvi puta spominje 1444, a potom 1448. god., a da se kao naselje spominje 1454. god[60].

[59] Š. Bešlagić, *n. d.*, 121—128.

[60] H. Šabanović, *Putopis Evlija Čelebi*, Sarajevo 1967, 406, nap. 64; H. Kreševljaković, *Jeleč*, Novi behar IX, Sarajevo 1935, 347; Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, 481.

Međutim, u jednom dubrovačkom arhivskom dokumentu 1420. god. spominje se Podjeleč (Sotto Jellez), što jasno govori da je već tada postojao i utvrđeni grad Jeleč[61]. Tada je spadao u župu Govzu (nekada se piše Gobza i Gobsa), koja je od 1373. god., porazom srpskog oblasnog gospodara Nikole Altomanovića, pripala Bosni. Govza i Jeleč su bili u sastavu oblasti ugledne vlastelinske porodice Hranića Kosača. Najprije su bili u posjedu braće velikog vojvode Sandalja Hranića — Vuka i Vukca, zatim su ih na kraće vrijeme zauzeli Pavlovići, da bi ubrzo bili vraćeni u oblast Sandaljevog nasljednika Stjepana Vukčića Kosače, kasnijeg Hercega Stjepana[62]. Odmah sjeverno od Govze prostirala se srednjovjekovna župa Bistrica, nazvana po lijevoj pritoci Drine, koja kroz nju protiče. Prema jednom arhivskom dokumentu, Podjeleč je naveden u Bistrici. Izgleda da se jedno vrijeme pod Bistricom podrazumijevalo šire područje u koje je spadala i Govza sa Jelečom, budući da se rijeka Govza ulijeva u Bistricu[63].

Kako je prvobitno izgledao grad Jeleč nije nam poznato. Svakako je morao imati kule, obrambene zidove, tabije, cisternu, ulaz, površine i objekte za nastanjivanje ljudi i za smještaj stoke itd., poput svih drugih onovremenih gradova. Sada se može reći da je po svojim dimenzijama spadao u manje srednjovjekovne gradove. Prilazilo mu se širokim putem, koji je polazio sa njegovog jugoistočnog podnožja i povijajući se i uspinjući dolazio do ulaza sa sjeverne strane. Pred ulazom u grad nalazi se ravan koja se zove Stolovi. Grad se protezao ka jugu. Sa svih strana, osim sa sjeverne, brdo se vrlo strmo spušta ka Krupici i Govzi, odnosno ka naselju. Dosta zida sam našao oko samog ulaza u grad, još više u njegovom drugom dijelu bliže glavnoj kuli. Na ta obadva mjesta vide se ostaci zidova postavljenih okomito na osu grada. Sasvim na jugu je glavica kojoj se danas vrlo teško prilazi. Na njoj se vide ostaci zidova bačvaste kule, koja je dominirala gradom. Idući grebenom od ulaza do glavne kule nailazimo na obrušeno kamenje. Ostaci zidova se vide i sa južne strane gledajući od naselja[64].

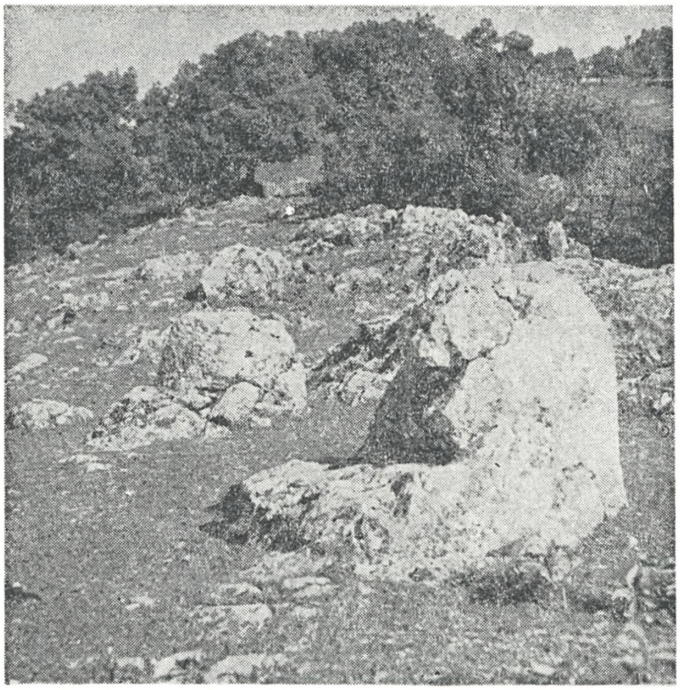
Na zaravanku ispred ulaza u grad nalaze se dvije žive stijene koje su klesanjem prilagođene za kamene stolice sa naslonima za leđa. Orijentirane su više ka gradu i naselju. Visina jedne od njih iznosi oko 90, širina oko 100 i debljina oko 80 cm. Druga stolica je visoka 80, široka 60 i debela 60 cm. Obje su djelomično oštećene (slika br. 12). Po tim stolicama, odnosno stolovima — kako se one u narodu često nazivaju — lokalitet je i dobio svoje ime — Stolovi.

Kao utvrđeni grad, zatim kao naselje, a posebno kao jedan od trgova u gornjem Podrinju, Jeleč je u prvoj polovini XV v. imao dosta važnu ulogu. Misli se da je Jeleč bio „glavni trg u gornjem toku Drine"[65].

---

[61] M. Dinić, *n. d.*, 162 (14).
[62] Isti, *n. d.*, 168—169 (20—21).
[63] Isti, *n. d.*, 217 (69); Š. Bešlagić, *Stari grad Jeleč u Podrinju*, Prilozi Instituta za istoriju, br. 11—12, Sarajevo 1975—1976, 223—224.
[64] Š. Bešlagić, *n. d.*, 224—225.
[65] M. Vego, *n. d.*, 51.

O veličini i važnosti naselja govore i njegove srednjovjekovne nekropole. Jedna od njih je bila na Rujištu, istočnom podgrađu, od koje su do danas preostala samo 2 stećka, jedan u obliku relativno velikog sanduka, a drugi u obliku manjeg sljemenjaka, koji je kasnije pretvoren u kamen sa koga se uzjahivalo na konje. Druga nekropola je bila na obali Govze nedaleko ušća Krupice. Od nje je preostalo 9 ovećih sanduka i sljemenjaka i nekoliko fragmenata, svi u sekundarnom položaju. Pret-

Sl. 12 — Kamene stolice ispred ulaza u utvrđeni grad Jeleč

postavljam da je hirovita Govza veći broj stećaka uništila i odnijela. Treća nekropola je bila na Glavici, jugozapadnoj periferiji naselja. Tu je preostao jedan stećak u obliku sanduka, a zbog odrona zemlje pojavila su se i dva oštećena kamena sarkofaga, u kojima su bili sahranjeni neki imućniji pokojnici. Osim toga, stećaka ima i u bližoj kao i daljoj okolini Jeleča[66].

Dolaskom Turaka u ove krajeve 1465. god., Jeleč je pripao nahiji Bistrici, koja je najprije bila u sastavu kadiluka Blagaj, a od 1470. god. u sastavu kadiluka Drina, sa sjedištem u Foči. Grad je prilagođen novim uslovima i potrebama, a naselje je postalo kasaba koja se postepeno razvila u jedan od važnijih centara tabačkog obrta u Bosni i Hercegovini[67].

[66] Š. Bešlagić, *n. d.*, 226—228.

[67] H. Kreševljaković, *n. d.*, 346—348; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 140.

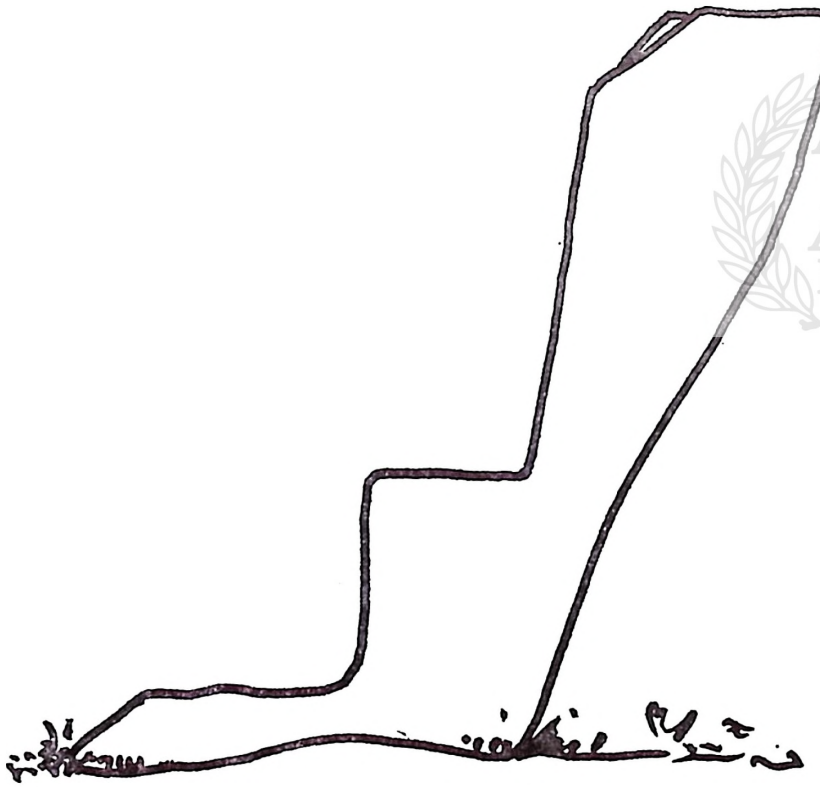
11. Tođevac

Ostaci srednjovjekovnog grada Tođevca nalaze se na krševitom brdu iznad lijeve obale Hrčavke i istoimenog sela, na području Nacionalnog parka „Sutjeska", udaljen oko 15 km zračne linije na jugozapadnu stranu od opštinskog centra Foče. Tuda je vodio srednjovjekovni trgovački put od Dubrovnika, preko Foče, u Srbiju i Ugarsku, poznat pod imenom „Via Drina" i „Via Foča".

Grad i njegovo podgrađe Tođevac prvi puta se spominje 1398. god. Pripadao je župi Drinaljevo, koja je poznata od 1405. god.[68] Grad se, inače, spominje u sve tri poznate povelje iz 1444, 1448. i 1454. god. kao posjed Hercega Stjepana. U naselju je postojala i crkva[69].

Grad su Turci zauzeli 1465. god. Tada je on postao sjedište turske nahije Tođevac, koja je najprije pripadala kadiluku Blagaj, a od 1470. god. kadiluku Drina. U turskom popisu stanovništva iz 1469. god. navedena je i tvrđava Tođevac[70].

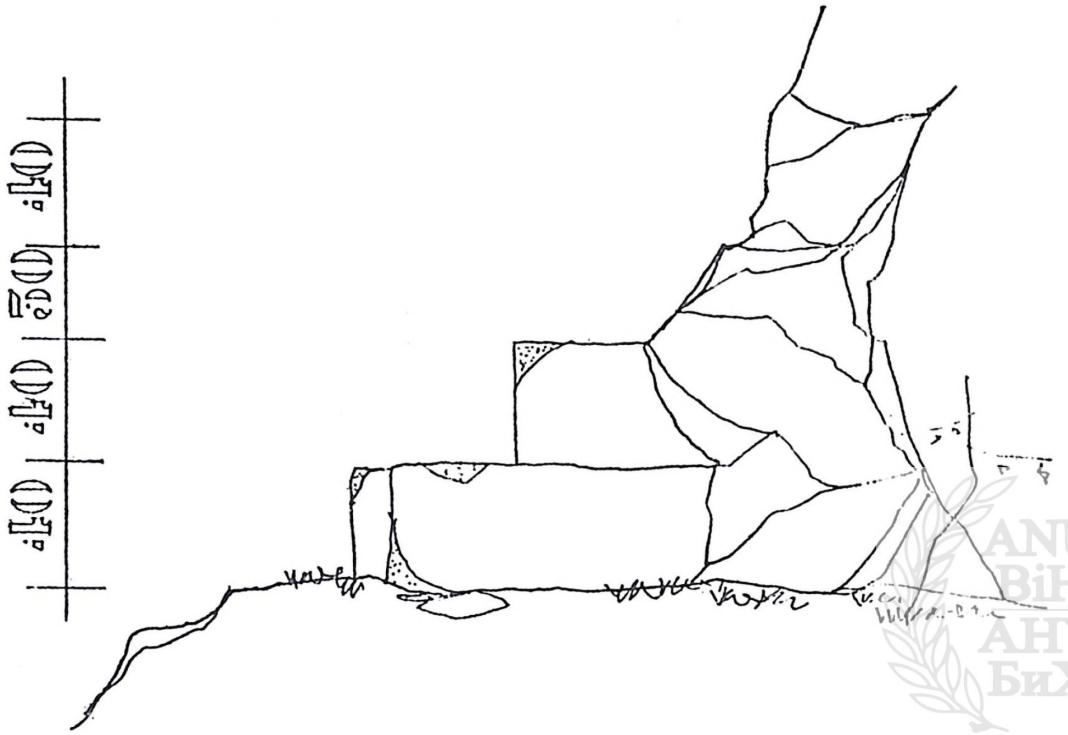
Prva i preliminarna ispitivanja ovoga grada obavio je A. Ninković 1977. god. u okviru akcije istraživanja gornjeg Podrinja u doba Ko-

Sl. 12 a — Prva kamena stolica u utvrđenom gradu Tođevcu (u profilu) — prema crtežu A. Ninkovića

[68] M. Dinić, *n. d., 170—171* (22—23).
[69] D. Kovačević, *n. d.*, 109.
[70] H. Šabanović, *n. d.*, 44, 140.

sača[71]. On kaže da se grad nalazio na vrhovima litica koje se izdižu oko 1000 m, da se u njega ulazilo vrlo strmom stazom, koja je danas zatrpana, da je imao nekoliko platoa, od kojih se na najviši dolazilo preko šanca na sjevernoj strani. Na litici istočno od njega bila je pravougaona donžon-

Sl. 13 — Druga kamena stolica (u profilu) u utvrđenom gradu Tođevcu (crtež A. Ninkovića)

-kula 8 × 6,30 m, od koje su do danas ostali samo tragovi maltera na kamenu. Niz liticu istočno od kule spuštao se jedan bedem, čiji se ostaci i sada vide. Srednji plato je malo niži, sa bedemom koji se na zapadnoj strani očuvao u čitavoj svojoj dužini od 7 m. Istočno od gornjeg i srednjeg nalazi se donji plato, koji je također bio oivičen bedemom, od koga su ostali samo tragovi. Ninković misli da je najviši dio grada, sa kulom i oborom, nastao u toku XIV v., a da su njegovi ostali dijelovi dograđivani krajem XIV ili početkom XV v.

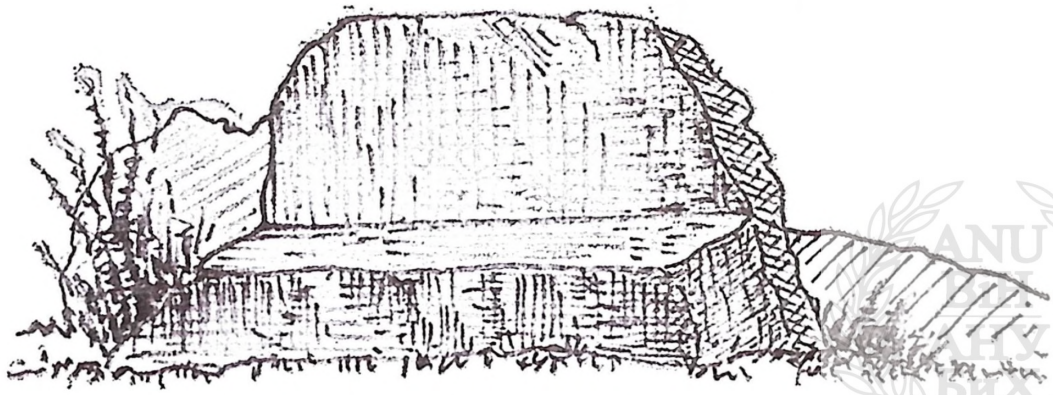
Ovaj je autor pronašao i dvije stolice u gradu:

Prva od njih se nalazi negdje oko polovine strme staze kojom se ulazilo na niže platoe. Ona je zasječena u liticu. Njeno sjedište je u prednjem dijelu dugačko 120, a u zadnjem 150 cm. Široko je 50 cm. Od podnožja je odignuto 70 cm. Naslon za leđa je neznatno nakošena ravnina visine 120 cm (slika br. 12a).

[71] A. Ninković, *Stari grad Tođevac*, u: Gornje Podrinje u doba Kosača, sv. VII, Sarajevo 1981, 169—175.

Druga stolica je 20 m dalje i više od prve. I ona je usječena u samome rubu litice, odakle je moguća kontrola ne samo prilaza gradu nego i šireg prostora koji se zove Lupoglav. Sjedište ove stolice je dugačko 60, široko 45, a podignuto je 40 cm od podnožnika dužine 90, širine 75 i visine 40 cm. Iza sjedišta je kos naslon za leđa visine 30 cm. Iza i iznad naslona se nastavlja litica sve do bedema grada (sl. br. 13).

Ja sam Tođevac posjetio u avgustu 1981. god. Vrlo teško sam se uspeo na nižu i srednju tabiju. Našao sam i usječene stolice koje je zapazio Ninković. Međutim, mimo njegovih zapažanja, na prvoj — najnižoj tabiji našao sam stolicu koja je također uklesana u živu stijenu. Ona se nalazi u jugoistočnom dijelu tabije i okrenuta je na sjeverozapad. Vodoravna pravougaona površina na kojoj se sjedilo dugačka je oko 150, a široka oko 100 cm. Od zemlje je odignuta oko 90 cm. Nešto kos naslon za leđa visok je blizu 200 cm.

Sl. 14 — Treća kamena stolica u utvrđenom gradu Tođevcu

Ispred ove stolice je dosta velika ravničarska površina, na kojoj se mogao okupljati relativno veliki broj ljudi, a s nje se vidi i prostrana okolina grada (slika br. 14).

12. Donja Bukovica

Bukovicom se naziva čitav jedan kraj gornjeg sliva Neretvice, desne pritoke rijeke Neretve, koji danas pripada području opštine Konjic, u Hercegovini, sa najvećim selima Gornjom i Donjom Bukovicom. U srednjem vijeku je Bukovica spadala u župu Neretvu, koja je bila jedno od područja tzv. Kraljeve zemlje. Prvobitno je ta župa obuhvatala krajeve sa obje strane rijeke Neretve, najvjerovatnije sa sjedištem u Konjicu, a u XV v. je podijeljena na dvije župe. Krajevi s desne strane rijeke sve do ušća Rame, sa gradom Bokševcem, činili su jednu župu, koja je spadala u Bosnu, u kraljeve posjede, a oni sa lijeve strane Neretve drugu, koja je pripadala gospodarima humske zemlje. Izgleda da su Gorani tada bili važno naselje bosanske Neretve, a možda su se postepeno razvili i u središte te župe. Na području Gorana nalazi se nekoliko lokaliteta ste-

ćaka. Tako je na brežuljku Glavičina, u samome naselju, evidentirana skupina od 17 stećaka; na brdu Šarčevina, oko 600 m sjeverno, skupina od 150 stećaka; na lokalitetu Barevišće 2 osamljena stećka i na putu ka Bukovici nekropola sa 10 stećaka. Treba pomenuti i da se na mjestu koje je oko 400 m južno od nekropole na Glavičini, nalaze ostaci zida neke stare zgrade — tzv. „duvarine" i jedna iznutra obrađena pećina, koja se pripisuje Grcima, a još 200 m dalje, na lokalitetu Crkvina, zapažaju se ostaci temelja neke stare crkve[72]. Položaj sa „duvarinama" i pećinom narod zove Pavlovina, što bi moglo da znači da je tu negdje postojao dvorac Ivana Pavlovića, feudalca na koga se odnosi natpis na kamenoj stolici iz Donje Bukovice, o čemu će biti riječi nešto kasnije.

Oko 2 km zapadno od Gorana nalaze se sela Gornja i Donja Bukovica, a nedaleko od njih, s južne strane, izdiže se planina Bokševica, na kojoj se nalaze ruševine srednjovjekovnog grada. Položaj na kome su te ruševine narod zove Gradina. Tu su 1969. god. otkopani temelji srednjovjekovne palače[73]. U blizini se nalazi nekoliko lokaliteta sa stećcima. P. Anđelić smatra da se u ovome slučaju radi o gradu Bokševcu, koji je zajedničkom akcijom ugarsko-hrvatskog kralja Matije Korvina i bosanskog vojvode Vladislava, sina Hercega Stjepana, u drugoj polovini 1463. god., zajedno sa Neretvom, Ramom, Uskopljem, Livnom i nekim krajevima Bosne, među kojima onim oko Lašve i Jajca, oslobođeni od Turaka. Po njegovom mišljenju, Bokševac je tada bio središte političko-teritorijalne jedinice — oblasti ili župe Neretve, a sam je grad podignut u XV v. Ima mišljenja da se ovaj grad zvao Bukovac, a ne Bokševac[74].

Selo Bukovica je udaljeno oko 4 km na sjevernu stranu od ruševina grada Bokševca, odnosno Bukovca.

Tu negdje na području Donje Bukovice nađena je pokretna kamena stolica, koja po svojim likovima i drugim osobinama predstavlja najljepši i najvredniji spomenik te vrste. Prije 29 godina ona je prenesena u Zemaljski muzej u Sarajevu i danas je izložena u srednjovjekovnoj zbirci. Na žalost, njena prvobitna lokacija nije utvrđena. Đ. Mazalić i A. Kućan su bili u Bukovici 1953. god. i tada su ovu stolicu našli u groblju zaseoka Dolac, pretpostavljajući da je imala funkciju nadgrobnika. Pišući o stolici, oni su rekli da je do prije 50 godina (što danas znači do prije 80 godina) stajala na lokalitetu Zapode, oko 300 m daleko od groblja, a da je na Zapode prenesena sa položaja Kraljev Stolac (na specijal-karti je to Kraljev Sto — napomena moja) na planini Bokševici, koji je po toj stolici i dobio svoje ime[75]. Prije Mazalića i Kućana, V. Ćurčić je od naroda čuo priču da je stolica ranije bila na gumnu Zapode[76]. P. Anđelić, međutim, misli da je Kraljev Stolac na Bokševici daleko i visoko od naselja, da ni samo naselje Bukovica nije podesno za njeno prvobitno mjesto, nego da je ona prvobitno stajala na lokalitetu Stolac,

---

[72] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 325.

[73] P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic 1975, 250—255.

[74] Isti, *n. d.*, 165—167; Vl. Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, 567; Đ. Basler, *Dolina Neretve od Konjica do Rame*, Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1955, 229.

[75] Đ. Mazalić—A. Kućan, *Kameni stolac iz Bukovica*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., knj. X, Sarajevo 1955 (Arheologija), 45—46.

[76] V. Ćurčić, *Kamene stolice*, Napredak VIII, br. 3—4, Sarajevo 1933, 29.

u blizini sela Čeline, oko 2 km sjeverno od Bukovice, gdje se naišlo na tragove starog naselja, na ruševine „grčke" crkve i nekropolu stećaka oko nje, zatim gdje je bilo križište puteva koji su vezali Ramu i Neretvu, te Neretvu i Skoplje, a odakle se pruža „veličanstven pogled na područje Neretvice, Donje Rame i jednog dijela Neretve, sve do Konjica"[77]. Kasnije je, vjerovatno već u doba Turaka, ova stolica upotrijebljena kao nadgrobni spomenik.

Sl. 15 — Kamena stolica iz Donje Bukovice (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu) — frontalna i desna bočna strana

Izgleda da pretpostavka P. Anđelića ima najviše svoga opravdanja.

Stolica je klesana od jednog komada krečnjaka boljeg kvaliteta. Mazalić i Kućan su dali dimenzije stolice, od kojih neke nisu tačne, zbog čega dajem svoje mjere. Sjedište joj je oblika istokračnog trapeza, čije paralelne stranice iznose 70 i 60 cm, a krakovi po 50 cm. Visoko je 50 cm, ali je s prednje strane koso zasječeno, da se noge onoga koji sjedi mogu

[77] P. Anđelić, *n. d.*, 247—248; Isti, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska...*, Sarajevo 1973, 253—254.

nešto podviti. Naslon za leđa je gotovo vertikalan. Visina mu je 70, ali, pošto se u gornjem dijelu trouglasto završava, njegova puna visina iznosi 90 cm. Naslon je debeo 30 cm, s tim što je u gornjem dijelu malo tanji, pa su mu kose krovne plohe pri krajevima debele oko 25 cm. U svom donjem dijelu, odmah ispod sjedišta, stolica je debela 80, a u podnožju 60 cm. Visina stolice do krovnih ploha iznosi 115, a ukupna njena visina

Sl. 16 — Kamena stolica iz Donje Bukovice (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu) — frontalna i lijeva bočna strana

je 135 cm. Pozadina stolice nije ravna, nego je prema sredini svoje visine blago koso izbočena, moglo bi se reći dvoslivna. U cjelini gledana, stolica je u svom zadnjem dijelu duža; prvi dio sjedišta je dugačak 60, zadnji dio sjedišta 70, a zadnji dio čitave stolice 75 cm. Prema najstarijim podacima, izgleda da je prvobitno postojala i ploča koja je stolici služila kao postolje, koja je kasnije nestala, ali to nije utvrđeno[78] (slike br. 15 i br. 16).

[78] Đ. Mazalić — A. Kućan, *n. d.*, 42, sl. 2.

Stolica je sa frontalne strane naslona, zatim sa bočnih strana naslona i sa jedne krovne plohe ukrašena reljefima, a na drugoj krovnoj plohi je uklesan natpis bosančicom.

Na frontalnoj strani naslona plastično je prikazano stilizovano stablo. Na lijevoj bočnoj strani se nalazi plastična figura žene sa krunom na glavi. Na desnoj strani je predstavljena figura muškarca, koji drži mač. Na pravougaonoj površini jedne kose krovne strane naslona stolice predstavljen je grb, koji se sastoji od srcolikog štita i šljema iznad njega. Na drugoj krovnoj plohi je kratak natpis, koji kaže da je to sto (grob?) Pavlovića Ivana (slika br. 17).

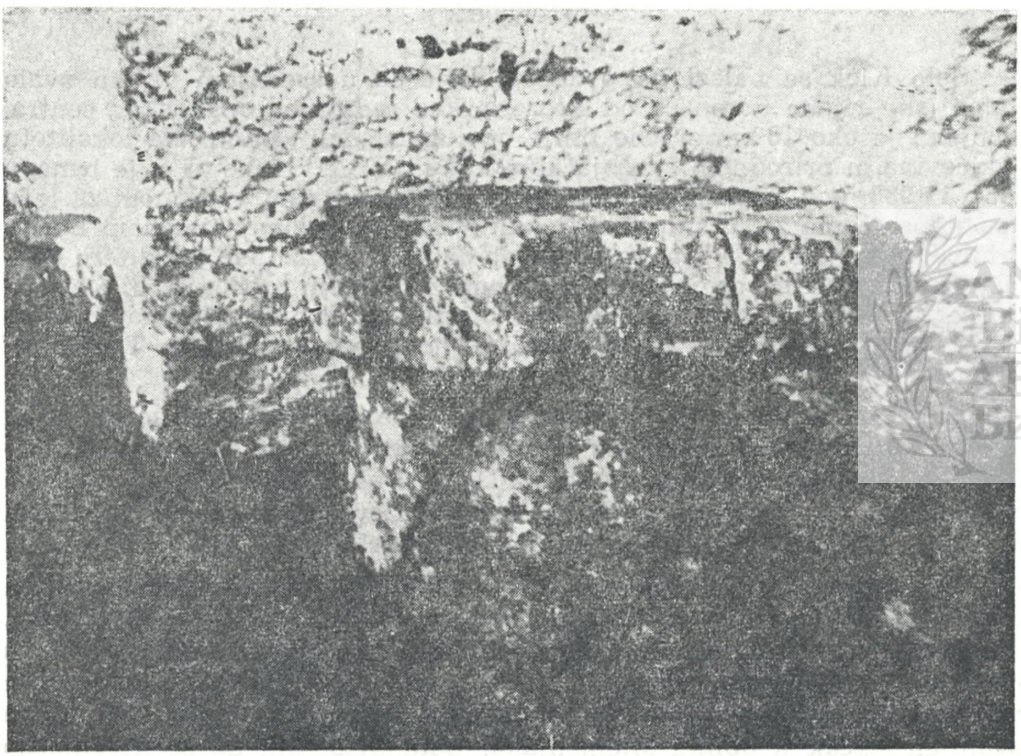
Sl. 17 — Reljef na jednoj krovnoj plohi kamene stolice iz Donje Bukovice i natpis na drugoj krovnoj plohi iste stolice (fotos Đ. Mazalića — A. Kućana)

Kamena stolica iz Bukovice je prilično poznata u stručnoj literaturi. Prvi puta je o njoj pisano u Slovincu br. 9 iz 1884. godine, kada su dati i crteži oblika i ukrasa[79]. U broju 10 Slovinca iz iste godine Vid Vuletić-Vukasović se osvrnuo na njen natpis[80]. Malo iza toga je i

[79] Slovinac VII, br. 9, Dubrovnik 1884, 143 i sl. na str. 140.
[80] V. Vuletić—Vukasović, Slovinac VII, br. 10, Dubrovnik 1884, 158.

J. Asbóth zapazio ovu stolicu[81]. Godine 1894. i 1896. Ćiro Truhelka je objavio svoje crteže ove stolice[82]. I V. Ćurčić je pisao o ovome spomeniku, služeći se Truhelkinim crtežima[83]. Zatim su stolicu kompleksnije proučavali Đ. Mazalić i A. Kućan[84]. Njen natpis je saopštio i M. Vego[85], a nedavno je o stolici pisao i P. Anđelić[86].

U navedenoj stručnoj literaturi se uz naprijed navedenu stolicu iz Donje Bukovice obično spominje, a ponekad i opisuje, pet malih stolica, sličnih stolicama koje seljani prave jednostavnim prerezivanjem debelih drvenih oblica. Tako je V. Ćurčić naveo da su uz gore opisanu veliku stolicu na gumnu u Zapodima bile četiri male bačvaste stolice, od kojih tri sa promjerom od 40 cm, a jedna sa promjerom od 50 cm i četvrtastim sjedištem oko 10 cm debljine. U vezi s tim, on je rekao da je u groblje, uz veliku, prenesena i ova mala sa četvrtastim sjedištem, a da su ostale

Sl. 18 — Mala kamena stolica iz Donje Bukovice (fotos Đ. Mazalića i A Kućana)

[81] J. Asbóth, *Bosnien und die Herzegowina*, Wien 1888, 105—106.

[82] Ć. Truhelka, *Starobosanski pismeni spomenici*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. VI, Sarajevo 1894, 771—773; Isti, *Wissenschaftliche Mittheilungen* ... IV, Wien 1896, 343—345.

[83] V. Ćurčić, *n. d.*, 29.

[84] Đ. Mazalić — A. Kućan, *n. d.*, 41—48, sl. 1—2 i T. I, sl. 1—6.

[85] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., knj. XV—XVI, Sarajevo 1961, 263—264.

[86] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska* ..., Sarajevo 1973, 253; isti, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic 1975, 164, 166, 167, 250—255, 283 i 304.

male stolice negdje u selu[87]. Đ. Mazalić i A. Kućan su saopštili da je u Zapodima oko velike stolice bilo pet malih stolica, da su na groblje prenesene velika i jedna mala stolica, a da su ostale četiri male stolice raznijeli seljani[88]. Po obliku, među njima je najzanimljivija stolica sa bačvastim stubom i četvrtastom prizmom kao sjedištem. Mazalić i Kućan su dali mjere ovog primjerka stolice. Po njima je stub visok 34 cm, a promjer mu je 21 cm. Sjedište natkriljuje stub (stolica je monolitna); njegova dužina je 50, a širina 39, a debljina (visina) 12 cm. P. Anđelić je također izmjerio ovu malu stolicu sa četvrtastim sjedištem. Njegovi podaci su isti kao Mazalićevi i Kućanovi (slika br. 18). Ta mala stolica se i danas nalazi na groblju zaseoka Dolac, a za ostale male stolice nije poznato da li još negdje postoje.

13. Klek

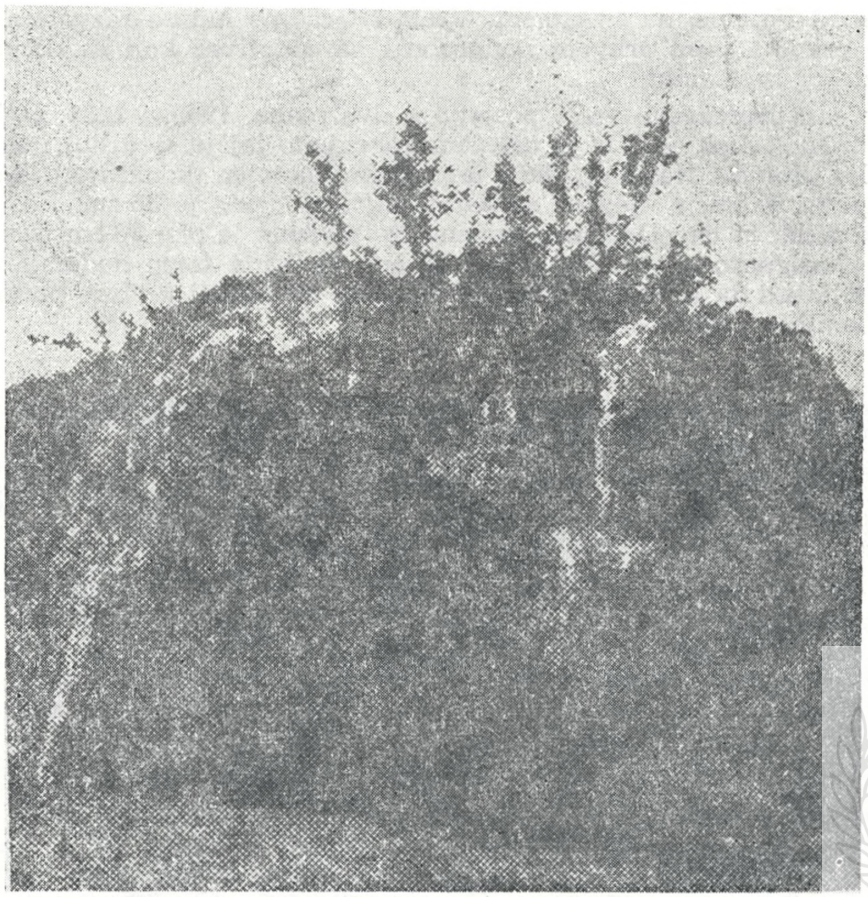
Selo Klek se nalazi na području koje se u srednjem vijeku zvalo Rama (sliv rijeke Rame), a od Prozora, kao sadašnjeg opštinskog centra, udaljeno je oko 10 km zračne linije na jugoistočnu stranu. Na lokalitetu Šakićevina, u prirodnom krečnjačkom kuku, M. Filipović je između 1931. i 1935. god. zapazio isklesanu stolicu sa sjedištem, naslonom za leđa i sa stepenicama za pristup, koji lokalitet seljani nazivaju imenom Banov sto ili Kraljev stolac. Filipović je naveo da se na obližnjem lokalitetu Glavičici nalaze stećci i da je u blizini, prema narodnom predanju, bila crkva. On je spomenuo i nedaleki lokalitet Rudno sa oko 80 stećaka. Smatra da je stolica u Kleku pripadala banu Tvrtku, odnosno kralju Tvrtku I[89] (slika br. 19).

Već sam naveo da su Đ. Mazalić i A. Kućan izrazili misao da je na mjestu Kraljev stolac (oni kažu Kraljevi stolac — moja napomena) prvobitno bila i velika pokretna stolica iz Donje Bukovice, a da je P. Anđelić mišljenja da ta pretpostavka nema osnova. Osvrćući se na samu stolicu u Kleku, P. Anđelić kaže da ona ima naslon i za leđa i za ruke[90].

Obrađujući stećke u ovome kraju 1966. god., ja sam na lokalitetu Glavičica, sasvim blizu sela Kleka, evidentirao nekropolu sa 37 stećaka, raspoređenih u dvije skupine, zatim na zaravanku kose Rudno, oko 500 m sjeverno i iznad sela, nekropolu sa 90 stećaka (sa starim muslimaskim nišanima do same nekropole), te na tumulu Seperovina, ispod sela, jedan osamljen stećak u obliku sljemenjaka. Ustanovio sam da se krečnjačka stijena, na kojoj je isklesana oveća stolica sa naslonima za leđa i ruke i sa podnožnikom, tzv. Banov ili Kraljev sto, nalazi na oko 100 m sjeverozapadno od nekropole na lokalitetu Glavičica, te da seljani taj kraj zovu imenom Kraljevina[91].

---

[87] V. Ćurčić, na istom mjestu.
[88] Đ. Mazalić — A. Kućan, *n. d.*, 46—47.
[89] M. Filipović, *Rama u Bosni*, Srpski etnografski zbornik LXIX, Beograd 1955, 11 i 137, sl. 2.
[90] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeske...*, Sarajevo 1973, 253.
[91] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 294.

Sl. 19 — Kamena stolica kod sela Kleka, u okolini Prozora (fotos M. Filipovića)

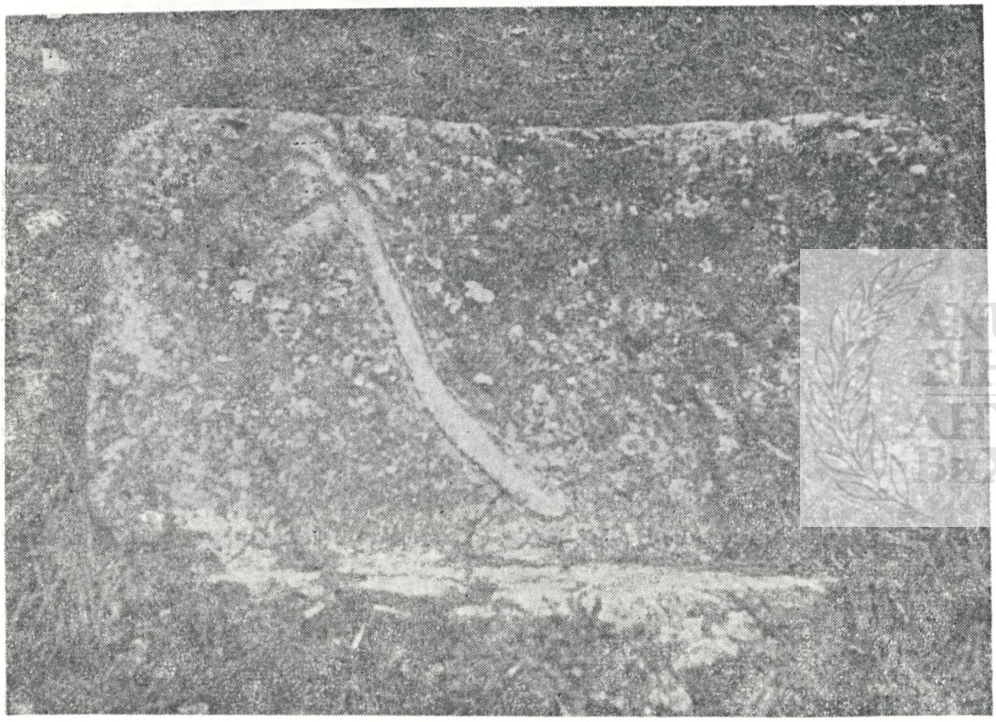
14. Fojnica

Kod Hercegova vrela, pokraj ceste Gacko—Nevesinje, a oko 2 km daleko od sela Fojnice (oko 2 km južno od sela Slivlja), u opštini Gacko, nalazi se kamena stolica. Bilješku o ovoj stolici ostavio nam je Ivan Šešelj još 1891. god. Tom prilikom on je rekao da je na toj „sćemliji" samo Herceg Šćepan sjedio[92]. Malo iza toga tu je stolicu vidio i Tomo Bratić. On je rekao da se na stolici nalazi reljef „sablje", da je ona (stolica) okrnjena i u zemlju zarasla, ali da se pamti da je imala i isklesan dio za noge. Osim toga je rekao da je vrelo nekada bilo lijepo ograđeno kamenim pločama, zatim da se ispod vrela nalazi mala livada, zvana Herceglija, a iznad vrela da je gaj. Zabilježio je i narodno predanje koje govori da je ovdje ljetovao Herceg Stjepan, da su mu kuće bile na Gra-

[92] I. Šešelj, *Hercegovo vrelo,* Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. I., Sarajevo 1891, 92.

dini iznad Fojnice, da se između Vrela i Gradine nalaze razvaline stare manje crkve i pred crkvom nadgrobnik sa natpisom koji se odnosi na posljednjeg svještenika[93].

Ja sam Hercegovo vrelo posjetio u dva maha, 1969. i 1981. god. Našao sam tu stolicu — bila je oštećena (okrnjeno joj je sjedište) i dijelom u zemlju utonula. Naslon za leđa joj je lučno povijen (konkavan). Sjedište je dugačko 90 cm, a njegova sadašnja najveća širina je 30 cm. Naslon za leđa je visok 50 cm. Debljina kamena iza naslona je oko 38 cm. Danas je sjedište odignuto od zemlje svega 20 cm, pa kada tome dodamo visinu naslona, izlazi da je stolica visoka 70 cm, ne uzimajući u obzir podnožnik koji spominje Bratić (slika br. 20).

Sl. 20 — Kamena stolica kod Hercegovog vrela u blizini sela Fojnice, u okolini Gacka

Napominjem da je stolicu zabilježio i V. Radimsky, a po njemu i V. Ćurčić[94]. Rečeno je da je visoka 90 i široka 90 cm, a da joj je sjedište odignuto 40 cm, što bi značilo da je sjedište tada bilo široko 52 cm. Ako pretpostavimo da je V. Radimsky vidio stolicu kada ona nije bila utonula u zemlju i dobro izmjerio visinu sjedišta (40 cm), onda bi ukupna visina ove stolice, ne računajući njeno podnožje, iznosila 90 cm. Bez ob-

[93] T. Bratić, *Hercegovo vrelo i grčki grad,* Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. V, Sarajevo 1893, 166—168.

[94] V. Radimsky, *Bišće-polje kod Mostara,* Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. II, Sarajevo 1891, 183.

zira što V. Ćurčić kaže da je stolica klesana u živcu kamenu, ja mislim da se u ovome slučaju radi o pokretnoj stolici koja je djelomično utonula u zemlju.

Na naslonu za leđa je isklesana sablja.

Front stolice je prema livadici i cesti.

Vrelo ističe ispod velike stijene, stvarajući potok koji se odmah tu salijeva u Fojničku rijeku. Vrelo nikada ne presušuje.

Na livadi ispred vrela upravo se kopaju temelji za gradnju motela.

15. Zovi Do

Zovi Do je selo sa više zaselaka, udaljeno od Nevesinja, kao opštinskog centra, oko 13 km na jugoistočnu stranu. Na lokalitetu Zaposti, brdu koje se izdiže zapadno od zaseoka Kula, nalaze se ostaci srednjovjekovnog utvrđenog grada. Ime ovoga grada još nije utvrđeno. Okolni stanovnici ga zovu Hercegov grad, a u stručnoj literaturi je izražena pretpostavka da bi to mogao biti Medvedgrad ili Saslon, koji su spomenuti u poznatim poveljama iz 1444, odnosno 1454. god., ali koji još nisu ubicirani[95]. M. Dinić misli da je grad Medvjed mogao biti negdje između Ključa i Blagaja, odnosno između Vratara na Sutjesci i Morače, a za Saslon (Zaslon) pretpostavlja da je bio negdje u istočnim krajevima Hercegovine[96].

U Zovom Dolu sam zadnji puta bio u avgustu 1981. god.

Oko 1,5 km jugozapadno od zaseoka Podkula, na lokalitetu Banj-do, blizu njive Alekse Ivezića, iz zaseoka Božanovići, ukraj malog polja, preko koga vodi put na Hercegov grad, nalazi se kamena gromada u kojoj su uklesane tri stolice, orijentirane prema gradu. U odnosu na zajedničku pozadinu, sjedišta su isturena i odvojena. Ona su, inače, u obliku nepravilnih pravougaonika. Sjedište srednje stolice je dugo 98, široko 50, a od zemlje odignuto 40 cm; sjedište desne stolice je dugo 70, široko 45, a odignuto 40 cm; sjedište lijeve stolice je dugo 75, široko 35, a odignuto od zemlje 60 cm. Sve tri stolice imaju naslone za leđa koji su u obliku nepravilnih trouglova visine od oko 120 cm (slika br. 21).

Zaleđe gromade sa ovim stolicama je veoma obraslo gustom ljeskovom šumom.

Na ove stolice me je prethodno upozorio Z. Kajmaković.

Ovaj lokalitet sa stolicama okolni stanovnici zovu Stolovi.

Sa Stolova se vidi Stjepangrad, koji je odavde udaljen oko 1,5 km zračne linije na zapadnu stranu.

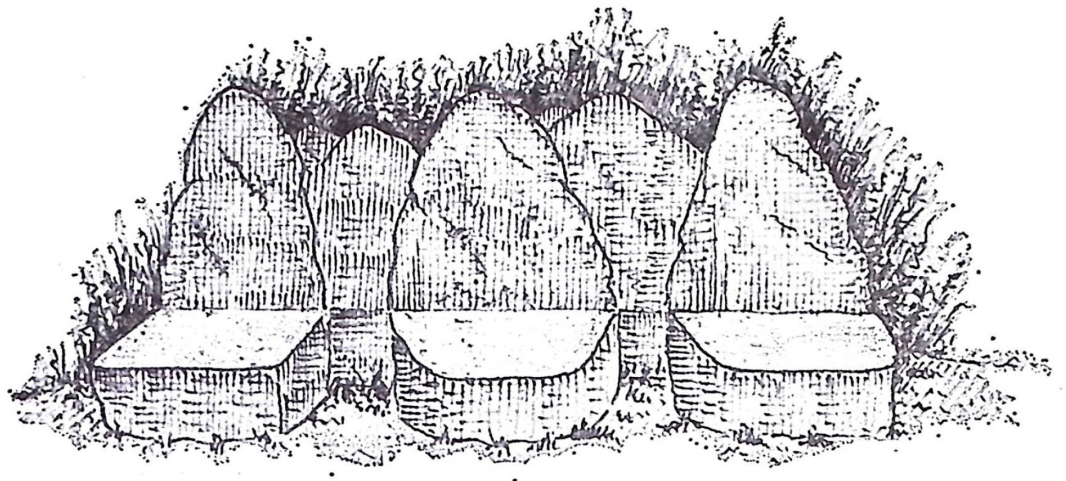
Na lokalitetu Osredak ili Pod stolom, pošumljenom brežuljku nedaleko Stolova i zaseoka Mucalovići, pronašao sam nekropolu sa više od 50

---

[95] M. Vego, *Novi i devidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., XIX, Sarajevo 1964 (Arheologija), 198; Š. Bešlagić, *Nevesinjski stećci*, Naše starine XI, Sarajevo 1972, 119.

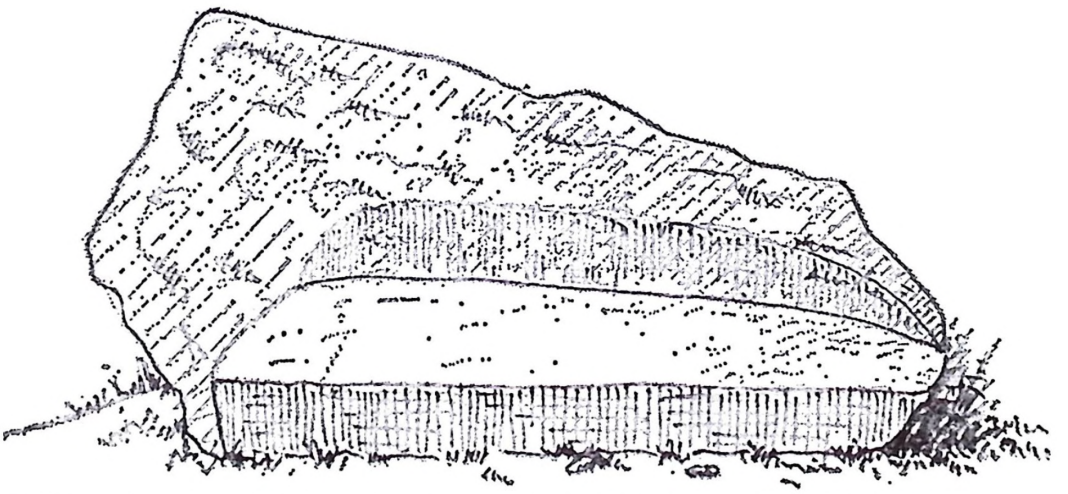
[96] M. Dinić, *n. d.*, 236 (88).

stećaka u obliku dobro obrađenih sanduka, koja dosada nije bila evidentirana. Zbog guste šume, stećke nisam mogao tačno prebrojati, niti ustanoviti da li neki primjerci imaju reljefe ili natpise.

Sl. 21 — Tri kamene stolice u Zovom Dolu, u okolini Nevesinja

U Zovom Dolu je pronađena još jedna kamena stolica. Ona se nalazi na Stjepangradu. Za nju smo znali još 1964 god.[97] Sada imamo potpune podatke o toj stolici. Ona je usječena u dosta veliku živu stijenu koja se nalazi unutar grada, blizu ulaza, s lijeve strane. Sjedište joj je dugačko oko 270, široko oko 60, a od zemlje je odignuto 50 cm. Ima malo ulegnut (konkavan) naslon za leđa visine oko 60 cm. Sama stijena, računajući i naslon, izdiže se iznad sjedišta oko 130 cm. Čitava stijena je duga oko 400, a visoka oko 180 cm (slika br. 22).

Sl. 22 — Kamena stolica u utvrđenom gradu (Stjepangradu ?) iznad Zovog Dola, u okolini Nevesinja

[97] M. V e g o, na istom mjestu.

Front ove stolice — klupe okrenut je ka sjeverozapadu.

Na maloj zaravni ispred ulaza u grad nalazi se stećak u obliku sanduka (vjerovatno je ovdje ranije bilo još nadgrobnih spomenika) sa bosančicom uklesanim epitafom, koji u transkripciji glasi ovako: SIE LEŽI VUKŠA MITROVIĆ' UBIŠE ME NA SLUŽBI G(OSPODI)NA MOGA MA OSVETI ME RADE PRIBISALIĆ'... KAKO JE VIDITO DOBROM' I G(OSPODI)NOMU. Pisar je nepotrebno stavio tanki poluglas iza imena VUKŠA, a i jedno slovo O mu je suvišno u riječi OSVETI. Slovo jat označava glas I. Inače, većina slova odgovara načinu pisanja u XV. v.

M. Vego, koji je objavio ovaj natpis, misli da je Rade Pribisalić, u stvari, vojvoda Radič Pribisalić, koji se spominje u ugovoru između Hercega Stjepana Vukčića i Dubrovnika iz 1454. god[98].

Treba reći da su na području Zovog Dola stećci nađeni na nekoliko mjesta. Tako je na lokalitetu Vranikuće, blizu kuće Mila Gutića, evidentirana nekropola sa 108 stećaka raznih oblika, na lokalitetu Baljkuša kod zaseoka Podkula nađene su 2 ploče, na Ivezića groblju u Podkuli 4 stećka ugrađena u ogradu, a na glavici pokraj ceste, oko 300 m daleko od Ivezića groblja, 1 osamljen sanduk[99].

16. Jasenik

Jasenik je selo koje je od Gacka, kao opštniskog centra, udaljeno oko 6 km zračne linije na istočnu stranu.

Na lokalitetu Gaj, na zapadnoj strani sela, Z. Kajmaković je našao temelje i skromne ostatke pravoslavne crkve od suhozida, bez krova, iz XV v. i staro, kao i savremeno, groblje oko nje[100]. Na preostalom stubu časne trpeze bili su ukrasi povijene lozice sa trolistovima, tordiranog užeta i arkada, a na dovratnicima južnog zida crkve ukras povijene lozice sa trolistovima. Među starijim nadgrobnicima bila je i jedna krstača sa ćirilskim natpisom iz XVII v.

Odmah južno od stare crkve Kajmaković je našao pokretnu kamenu stolicu sa naslonom za leđa. Kamen od koga je ova stolica klesana je slabijeg kvaliteta, a sama obrada je gruba. Danas je stolica ispucala i oštećena od atmosferilija, a djelomično je i utonula u zemlju. Ona ima pravougaono sjedište dužine 50, a širine 42 cm i nešto nakošen naslon za leđa koji se završava na sljeme. Sjedište je odignuto od zemlje oko 45 cm. Ukupna visina stolice iznosi 90 cm (slika br. 23).

Kajmaković misli da je ova stolica nekada mogla biti u samoj crkvi. Meni se čini da se ona nalazi na svom prvobitnom mjestu, u neposrednoj blizini navedene crkve. Tu sasvim blizu je nekada bila i nekropola sa stećcima, od koje su do danas preostale 3 utonule ploče. Vjerovatno su odatle uzeta i dva ukrašena stećka koja su poslužila kao dovraci ulaza u crkvu.

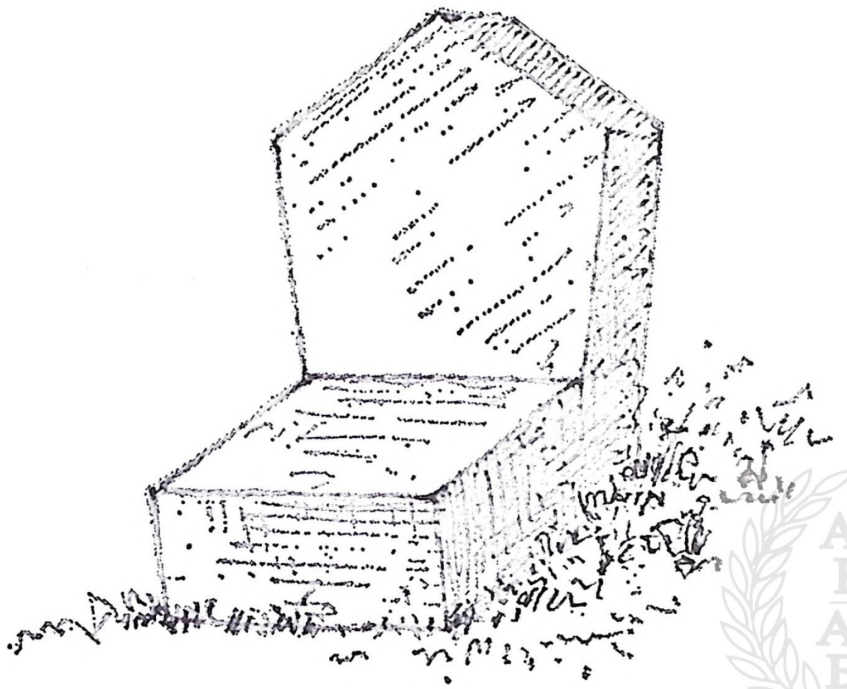
---

[98] Isti, *n. d.*, 197—198; Š. Bešlagić, na istom mjestu.

[99] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 353.

[100] Z. Kajmaković, *Jedno starije kultno mjesto*, Naše starine XI, Sarajevo 1967, 175—180.

Na području sela, osim na lokalitetu Gaj, stećci su zabilježeni na četiri mjesta, i to na Vrelu, Hrast-vrelu, Brdu i Rudom brdu, sa ukupno 30 primjeraka, od čega 17 ploča, 11 sanduka i 2 sljemenjaka. Među njima je bilo 6 ukrašenih primjeraka. Njihovi ukrasni motivi su povijena lozica sa trolistovima, mač, mreža rombova, niz rozeta i arkade[101].

Sl. 23 — Kamena stolica u Jaseniku kod Gacka (prema crtežu Z. Kajmakovića)

ANU BiH
АНУ БиХ

17. Brajčin Laz

U gore navedenom kraćem prilogu o starijem kultnom mjestu — crkvi u Jaseniku kod Gacka Z. Kajmaković je naveo da se kamena stolica nalazi još i u Brajčin-Lazu u Izgorskoj Vali, ali o njoj nije dao nikakve podrobnije podatke[102].

Brajčin Laz je manje naselje nedaleko izvorišta Sutjeske koje je od Gacka udaljeno oko 12 km zračne linije na sjeveroistočnu stranu.

Odmah iznad seoskih kuća je zaravan na kojoj je bila kamena stolica, po izgledu slična onoj u Jaseniku, koju je jedan od sinova Nikole Vukovića 1948. god. porušio. U blizini stolice je bila i jedna krstača, koja je također uništena.

U selu se priča da je to mjesto služilo za okupljanje i zborovanje stanovništva[103].

---

[101] Š. Bešlagić, *n. d.*, 362.
[102] Z. Kajmaković, *n. d.*, 178.
[103] Usmeno saopštenje Z. Kajmakovića.

18. Kosor

Kosor je manje selo, koje se nalazi nedaleko desne obale rijeke Bune, lijeve pritoke Neretve, a od varošice Blagaj je udaljeno oko 1,5 km na jugozapadnu stranu. Spada u područje opštine Mostar.

Na krševitom brdu iznad Blagaja i izvora Bune izdižu se ruševine srednjovjekovnog grada Blagaja, u narodu poznatog pod imenom Stjepangrada. Grad Blagaj je podignut u XIV v. Imao je svoje kule, bedeme, obor, palaču, čatrnju, riznicu, tamnicu i tajni izlaz. To je glavni grad u Humu i Hercegovini, omiljena prestonica velikog bosanskog vojvode Sandalja Hranića i rezidencija Hercega Stjepana, u kojoj je on najčešće i najduže boravio, gdje su primani poslanici i izdavane povelje[104]. Spominje se u sve tri poznate povelje, iz 1444, 1448. i 1454. god., kao posjed Stjepana Kosača[105].

U podgrađu Blagaj nađena je ploča sa ćirilskim natpisom koji govori o postojanju crkve u doba Stevana Nemanje (sada je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu), a u zidu grada Blagaja bila je kamena ploča sa ćirilskim natpisom u kome se kaže da je pisao neki „Vrsan Kosarić, sužanj koji se ne raduje..." (u međuvremenu je nestala), vjerovatno iz XV v[106].

Turci su Blagaj definitivno zauzeli 1466. god. Tada je on postao sjedište nahije, a onda i kadiluka (sa 22 mahije), najprije u sastavu bosanskog, a od 1470. god. hercegovačkog sandžaka. U tvrđavi je bila postavljena turska posada[107].

U selu Kosoru, oko 1 km sjeverozapadno od kuća, nađena je još krajem prošlog vijeka jedna pokretna kamena stolica sa naslonom za ruke i za leđa. Našao ju je i prve podatke o njoj objavio V. Radimsky[108]. On je dao dimenzije stolice, koje nisu sasvim tačne zbog čega dajem rezultate vlastitog mjerenja. Sjedište je pravougaonog oblika, dužine 50, širine 30 cm, koje je od podnožja odignuto 68 cm. Stolica je ispod sjedišta usječena da bi se noge mogle podviti. Vanjski izgled usječene šupljine je kvadrat, čija je stranica 45 cm. Šupljina je duboka oko 20 cm. Naslon za leđa je nešto malo koso nagnut pravougaonik od 50 cm visine. Bočne strane stolice su debele oko 18 do 20 cm i u svom srednjem dijelu su više od naslona za leđa, dok su u prednjem usječene i povijene da bi služile kao naslon za ruke. Ukupna dužina stolice iznosi 85, debljina joj je 65, a ukupna visina 120 cm. Na vanjskoj desnoj strani stolice nalazi se u 6 redova uklesan natpis bosančicom u kome se na specifičan način govori o promjenljivoj sudbini pripadništva ovog spomenika (slika br. 24).

---

[104] Ć. Truhelka, *Naši gradovi*, Sarajevo 1904, 63—69.

[105] M. Dinić, *n. d.*, 188 (40).

[106] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., knj. XV—XVI, Sarajevo 1960—1961 (Arheologija), 265—266; isti, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercekovine I, Sarajevo 1962, br. 19 i 20.

[107] H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1959, 44—45, 117, 139—141.

[108] V. Radimsky, *n. d.*, 159—192.

Stanovnici ovoga sela i kraja spomenik nazivaju „Herceg — Stjepana stolica". Po narodnom predanju, na stolici je sjedio i narodu sudio Herceg Stjepan.

Sl. 24 — Kamena stolica iz Kosora kod Blagaja, u okolini Mostara (sada u Zemaljskom muzeju u Sarajevu)

O ovoj stolici je pisao i V. Ćurčić, ponavljajući mjere i narodno predanje koje je saopštio V. Radimsky[109].

Stolica iz Kosora se od 1953. god. nalazi u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Danas je djelomično oštećena.

O natpisu na ovoj stolici, o kome je još prije Radimskog pisao V. Vuletić-Vukasović, a kasnije i V. Ćurčić i M. Vego, biće govora malo kasnije.

P. Anđelić mi je rekao da je nedavno obilazio položaj gdje je ova stolica bila u Kosoru. Lokalitet je nešto uzdignut u odnosu na neposrednu okolinu, kao da se radi o ilirskom tumulu oko koga su se okupljali seljani.

Na području sela viđeni su po jedan ili po dva stećka na nekoliko mjesta.

[109] V. Ćurčić, *n. d.*, 27—30.

U obližnjem selu Gnojnicama, sjeverno od Kosora, na lokalitetu Markovac, nalazi se nekropola sa 6 stećaka u obliku ploča bez ukrasa. U grobu ispod stećka koji je bio na tumulu 1960. god. nađeni su jedan pečatni prsten i dva dugmeta[110].

19. Ošanići

Selo Ošanići leži na blago kosom zemljištu iznad i sjeverno od Vidovog polja, a od Stoca, kao opštinskog centra, udaljeno je oko 2,5 km na sjeverozapadnu stranu. Oko 2 km sjeverozapadno izdiže se Gradina, na kojoj se nalaze ostaci monumentalnog ilirsko-grčkog naselja, koje se već više od 20 godina arheološki istražuje[111]. Uvrh sela je pravoslavna crkva Sv. Petar, koja je u XIX v. podignuta na temeljima stare crkve, zadužbine vlaške porodice Miloradovića Hrabrena iz XV v. Pred crkvom su 2 nadgrobne ploče. Na jednoj od njih je natpis bosančicom, u kome se spominje Radosav Hrabren, a na drugoj je reljefna predstava čovjeka-muškarca sa mačen i lukom. U blizini crkve je i ploča sa epitafom bosančicom, u kome se kaže da je tu sahranjena monahinja Marta 1572. god[112].

Na Radimlji u Vidovom Polju nalazi se poznata velika nekropola stećaka iz XV i XVI v., na kojoj su se sahranjivali članovi porodice Miloradovića Hrabrena. Tako je tu stećak sa natpisom iz kojega doznajemo za grob dobrog Radoja, sina vojvode Stipana, kome je spomenik postavio brat mu vojvoda Petar. Na istoj nekropoli je i stećak Radoja Vukovića, sinovca vojvode Petra. Radimlja broji 133 stećka, od čega 37 ploča, 60 sanduka, 33 sljemenjaka i 3 krstače, koji su vrlo dobro klesani i dosta dobro očuvani. Ukrašena su 63 primjerka, najviše motivima povijene lozice sa trolistovima, tordiranim vrpcama, pravougaonim štitovima sa mačevima, krstovima, zatim ljudskim i životinjskim predstavama, te scenama lova, kola i turnira[113]. Po svojim likovnim osobinama Radimlja spada među nekoliko najvrednijih i najznačajnijih nekropola stećaka uopšte.

Oko 80 m zapadno od crkve u Ošanićima nalaze se dvije stolice, jedna uz drugu, klesane u živoj stijeni. Na većoj je uklesan natpis bosančicom, u kome se kaže da je to sto vojvode Stipana Miloradovića koga je „ponovio" (popravio) njegov sin vojvoda Petar.

Najranija bilješka o ovim stolicama i natpisu potiječe od V. Vuletića-Vukasovića iz 1883. god[114]. Prvi opširniji opis stolica, sa njihovim dimenzijama, dali su K. Hörmann i V. Radimsky 1892.

---

[110] Š. Bešlagić, *n. d.*, 340; V. Atanacković—Salčić, *Zaštita srednjovjekovne nekropole u Gnojnicama kod Mostara, Naše* starine IX, Sarajevo 1964, 175—179.

[111] Đ. Basler, *Gradina na Ošanićima kod Stoca,* Naše starine III, Sarajevo 1956, 79—94.

[112] Š. Bešlagić, *n. d.*, 370; M. Vego, Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH II, Sarajevo 1964, br. 55 i 57.

[113] A. Benac, *Radimlja,* Sarajevo 1950; Š. Bešlagić, *n. d.*, 372.

[114] V. Vuletić—Vukasović, Viestnik hrvatskog arkeologičkog družtva V, Zagreb 1883, 22.

god[115]. Oni su rekli da su to „priprosto istesane" u živcu kamenu „sudijske stolice" nejednake veličine. Veća je visoka 2,50 m, njeno sjedište je široko 0,79, duboko 0,50, a podnožje i naslonjač visoki su po 0,50 m. Manja stolica je visoka 2,05 m, a ostale mjere su po 10 cm manje u odnosu na mjere veće stolice. Autori su dali i svoje čitanje natpisa, na što ćemo se osvrnuti kada bude govora o natpisima na stolicama. (Slika br. 25 predstavlja izgled stolica 1892. god.)

Sl. 25 — Kamena stolica u Ošanićima kod Stoca — fotos K. Hörmanna i V. Radimskog iz 1892. godine

V. Ćurčić je kratko pisao o ovim stolicama, ponavljajući mjere koje su dali Hörmann i Radimsky, kao i njihovo čitanje natpisa[116]. O stolicama je kratko pisao i M. Vego, koji se zadržao na natpisu[117].

Ja sam stolice u Ošanićima vidio prije dvadesetak godina kada sam obrađivao stećke ovoga kraja, ali sam ih ponovno pregledao u avgustu 1981. godine.

To su dvije krečnjačke stijene nejednake veličine, jedna do druge, koje su klesanjem pretvorene u stolice sa naslonima za leđa i sa podno-

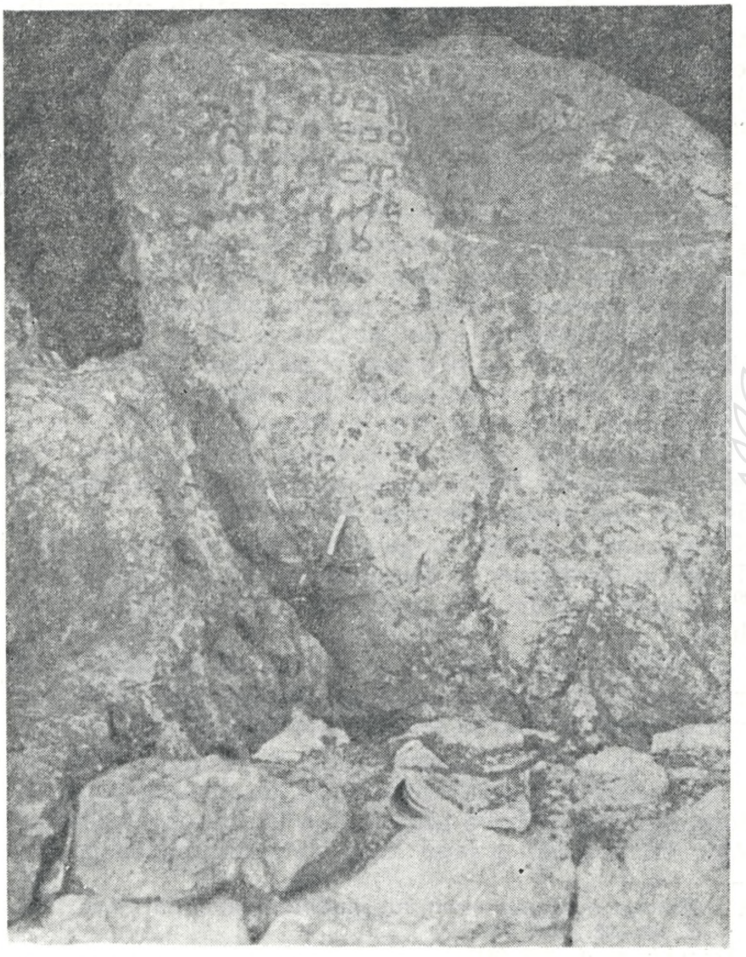
[115] K. Hörmann i V. Radimsky, *Ošanić kod Stoca*, Glasnik Zemaljskog muzeja IV, knj. I, Sarajevo 1892, 40—49.

[116] V. Ćurčić, *n. d.*, 29.

[117] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja n. s., knj. XVII (Arheologija), Sarajevo 1962, 202.

žištima. Obadvije stolice su osrednje klesane, a za manju se može reći da je grub rad. Osim toga, one su danas djelomično oštećene i prilično šumom zarasle.

Lijeva stolica je veća od desne. Njeno sjedište ima oblik ne baš pravilnog pravougaonika čiji je zadnji dio razvučen u polukrug. Dužina mu je 80, a širina 46 cm. Odignuto je od podnožnika 46 cm, koje je slično pravougaoniku dužine 70, a širine 60 cm. Podnožnik je odignut od zemlje 70 cm. Naslon za leđa je lučno povijen (konkavan) i nešto nakošen. On se naprijed koso spušta sve do prednje ivice sjedišta, tako da stolica ima i neku vrstu naslona za ruke. Taj naslon za leđa je visok 36, a debeo 44 cm. Ukupna visina ove veće stolice iznosi oko 152 cm.

Sl. 26 — Veća kamena stolica, sa natpisom, u Ošanićima kod Stoca

Na gornjoj — vodoravnoj površini iznad i iza naslona za leđa uklesan je jedan dio natpisa bosančicom, a na desnoj vanjskoj bočnoj strani drugi dio natpisa. Ispred natpisa je krstić. Svojim prvim dijelom natpis nam saopštava da je to sto vojvode Stipana Miloradovića, a drugim dijelom da je stolicu popravio sin mu Petar (slika br. 26).

Desna, tj. manja stolica ima nepravilno četvrtasto sjedište dužine 60, a širine 40 cm, koje je od podnožnika odignuto 40 cm. Podnožnik je nepravilnog oblika, mnogo je manji nego kod veće stolice, a nije ni ravan. Odignut je od zemlje oko 50 cm. Naslon za leđa je nešto kos i nije baš pravilnog oblika. Visina mu je 30 cm. Za razliku od veće, ova stolica nema naslona za ruke, a naslon za leđa joj nije lučno povijen. Ukupna visina ove stolice zinosi oko 120 cm.

20. Ključ

Ključ je jedan od najvažnijih i najpoznatijih utvrđenih gradova u Hercegovini. Nalazi se iznad Cernice, udaljen od Gacka, današnjeg općinskog centra, oko 9 km zračne linije na jugozapadnu stranu. Izgleda da ga je krajem XIV v. podigao veliki vojvoda Sandalj Hranić, koji je u njemu često boravio. Jedan od glavnih zadataka grada je bio u tome da kontroliše trgovinu što se odvijala najvažnijim hercegovačkim drumom koji je spajao Dubrovnik i Foču. Sandalj je tu 1410. god. izdao povelju o prodaji Mlečićima dalmatinske Ostrovice. Godine 1426. Ključ se spominje kao prijestonica vojvode Sandalja. Ključ je imao svoje podgrađe — Podključ, odnosno Cernicu, koje se od karavanske stanice ubrzo razvilo u trg sa carinarnicom. Grad i njegovo podgrađe su se osobito razvili u vrijeme Hercega Stjepana, kada tu borave ili na svom putu navraćaju dubrovački trgovci, i kada se primaju poslanstva i izdaju povelje. U dubrovačkim izvorima Ključ se spominje više puta: 1423, 1426. i 1429, god., a njegovo podgrađe 1435. god. Tu je Stjepan Vukčić, još kao vojvoda, 1443. god Dubrovčanima izdao priznanicu da je primio nasljedstvo od Sandaljeve žene Jele[118]. Ključ se spominje i u poznatim poveljama iz 1448. i 1454. god. kao posjed Hercega Stjepana[119].

Pod Ključem je, u službi svoga gospodara vojvode Sandalja, poginuo vlastelin Radonja Ratković, o čemu govori natpis na stećku na glavici Ćućenici[120]. Stećak je 1960. god. prenesen u Vojni muzej na Kalemegdanu u Beogradu[121].

Turci su Ključ teško osvojili; prvi puta su ga zauzeli 1463. god., ali su ga morali napustiti. Konačno su ga zauzeli tek 1468. god[122]. Za njih je on bio važan grad; postao je sjedište kapetanije.

Grad Ključ je posjetio i opisao S. R. Delić 1911. god[123]. Tada su bile samo ruševine grada. Delić kaže da je sazidan „pri strani pod Rudin brdom, ogrankom Babe planine, na uzdignutoj uzbrdici ..." Zapravo, grad čine tri vrletne stijene koje su zidovima sa istočne i zapadne

---

[118] Isti, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo 1957, 55; D. Kovačević, *n. d.*, 92—93.

[119] M. Dinić, *n. d.*, 229 (81).

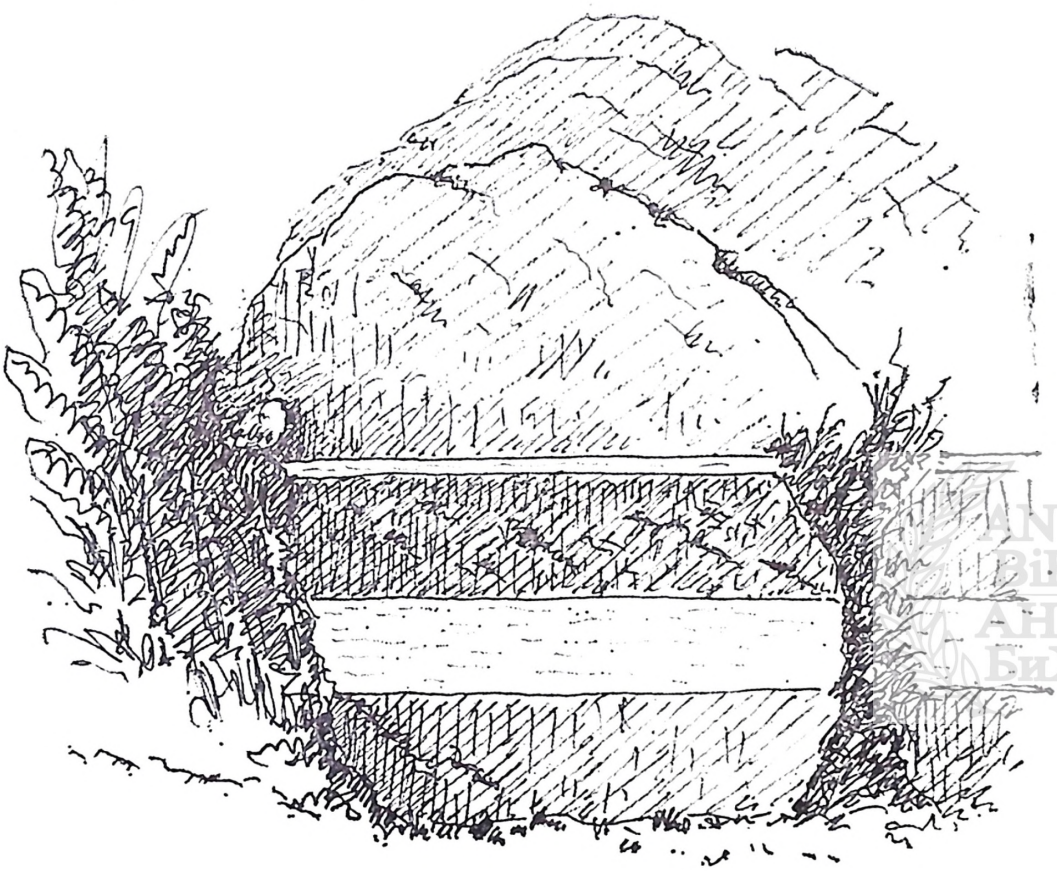
[120] S. R. Delić, *Dva stara natpisa ...*, Glasnik Zemaljskog muzeja XXIII, Sarajevo 1911, 491.

[121] Š. Bešlagić, *Izbor stećaka i nišana za novu stalnu izložbu Vojnog muzeja JNA*, Vesnik Vojnog muzeja JNA, 6—7, Beograd 1962, 46—47, sl. 4 i 8; isti, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 413.

[122] H. Kapidžić, i H. Kreševljaković, *Stari hercegovački gradovi*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 19—20.

[123] S. R. Delić, *n. d.*, 485—502.

strane spojene. Postoji Gornji i Donji grad. Na Gornjem gradu su bile dvije četvrtaste kule; jedna je bila tabija, sa vrlo masivnim zidovima, a druga je bila stražara, ili vojvodin stan, a za vrijeme Turaka tamnica. U gradu je bila i cisterna. Delić je vidio ruševine tih kula i zatrpanu cisternu, kao i ostatke bedema i zidova zgrada. Iz jednog u drugi dio grada moglo se ići i tajnim prolazom.

Sl. 27 — Kamena stolica u utvrđenom gradu Ključu kod Gacka

Ulaz u grad je sa njegove sjeveroistočne strane. Desno iza ulaza, ispod kule stražare, odnosno tamnice, nalazi se u kamen uklesana stolica[124]. Pred gradom je džamija za koju se priča da je nekada bila crkva. Na zaravanku masivne stijene jugoistočno od džamije nalazi se „kamena stolica kralja Sandalja, sa isklesanim sjedalom: 68 cm dugim, 35 cm širokim i 40 cm visokim". Tu je, navodno, bila još jedna stolica, koja je oborena sa stijene. Po tim se stolicama stijena zove Stoca. Istočno odatle je „kula ključkog kapetana", a još istočnije je selo Zagraci.

Nekoliko podataka o gradu Ključu su dali H. Kreševljaković i H. Kapidžić[125]. Po njima je grad imao pravougaoni oblik. Rekli su

[124] Isti, *n. d.*, 496.
[125] H. Kapidžić i H. Kreševljaković, *n. d.*, 9—22.

da je i E. Čelebija opisao grad i naveo da je izgrađen od tesanog kamena, na pet uglova, sa dvije kule. Za Turke je Ključ bio važan grad, naročito nakon zauzimanja Novog i Risna od strane Mlečića 1687. god., a izgubio je važnost od druge polovine XIX v.

Sl. 28 — Kamena stolica ispred ulaza u utvrđeni grad Ključ kod Gacka

Ja sam Ključ posjetio u avgustu 1981. god. Tada je bio u vrlo slabom stanju. Od obrušenog kamenja jedva se dolazilo do glavne kapije na svod. Na oko 8 m iza kapije, s desne strane, nalazila se u kamen usječena dugačka stolica, koja je blizu svog lijevog kraja prepukla i odlomljena. Sjedište joj je do mjesta oštećenja dugačko 110, široko 45, a od zemlje odignuto 50 cm. Naslon za leđa je vertikalno zasječen, a visok je 55 cm. Gornjom ivicom naslona stijena je vodoravno usječena, tako da je na taj način stvorena uska pravougaona površina — polica dužine 110, a širine 15 cm. Iza toga se stijena produžuje visoko i koso (slika br. 27).

Druga stolica koja je vezana za Ključ nalazi se na zaravanku velike i visoke krševite stijene, oko 100 m ispod grada, jugoistočno od ulaza u grad, na lokalitetu Stoca, u blizini kuće Zaima Mehića. To je stolica isklesana od jednog krečnjačkog bloka. Vješt klesar je stvorio vodoravno pravougaono sjedište, vertikalan naslon za leđa i kose naslone za ruke. Sjedište je dugačko 70, široko 45, a visoko (odignuto od zemlje) 40 cm. Naslon za leđa je visok 36 cm. Nasloni za leđa i ruke su debeli (široki) oko 20 cm. U gornjoj polovini naslona za leđa isklesan je plastičan friz

od 5 šesterolisnih rozeta okruženih vijencima. Ispod toga friza se pruža obična, a ispod ove i tordirana plastična vrpca. Na pravougaonoj vodoravnoj površini odmah iznad toga friza, tj. iznad naslona za leđa, plastično je isklesana vrpca koja se sastoji od poviljene lozice i trolisnih izdanaka u međupovršinama (slika br. 28).

Danas je ova stolica znatno nageta prema svom zadnjem dijelu, a djelimično je i oštećena.

O navodnoj drugoj pokretnoj stolici na ovom lokalitetu mještani Zagradaca ne znaju ništa.

21. Gornji Turani

Turani su selo na planinskoj visoravni, na padinama brda Ljeljena, udaljeno od Trebinja, kao opštinskog centra, oko 11 km zračne linije na sjeverozapadnu stranu. Dijeli se na Gornje i Donje Turane. U Donjim Turanima se nalazi ruševna stara pravoslavna crkva Sv. Šćepan, vjerovatno iz XVI v. i uz nju groblje na kome je zapažena i krstača sa natpisom bosančicom iz XVI v., a na Ljeljenaku, iznad Gornjih Turana, evidentiran je lokalitet Crkvina, na kome su primijećeni ostaci temelja i zida nekadašnje stare crkve[126].

Na lokalitetu Vrt, između Agovine i Vlake u Gornjim Turanima 1959. god. Stevan Kijac, naivni kipar i preparator Zavičajnog muzeja u Trebinju, pronašao je kamenu stolicu. Samo evidentiranje te stolice obavila je 1962. god. ekipa istoga muzeja pod rukovodstvom Ljubinke Kojić, a stručno ju je obradio i publicirao Marijan Sivrić 1975. god[127].

Stolica u Gornjim Turanima je klesana u živoj krečnjačkoj stijeni. Vodoravno sjedište stolice je u obliku ne baš pravilnog pravougaonika, sa stranicama od 58, 56, 48 i 40 cm. Naslon za leđa izgleda kao čeona strana jednog niskog stećka-sljemenjaka, čija je širina 46, a visina 36 cm. (Dio kamene stijene od naslona do njenog kraja je vrlo sličan stećku oblika sljemenjaka dužine od oko 70 cm.) Visinu sjedišta od zemlje Sivrić nije naveo, ali se iz podataka da je stolica od svog podnožja do hrbata sljemena visoka 77 cm, može izračunati: iznosi 41 cm.

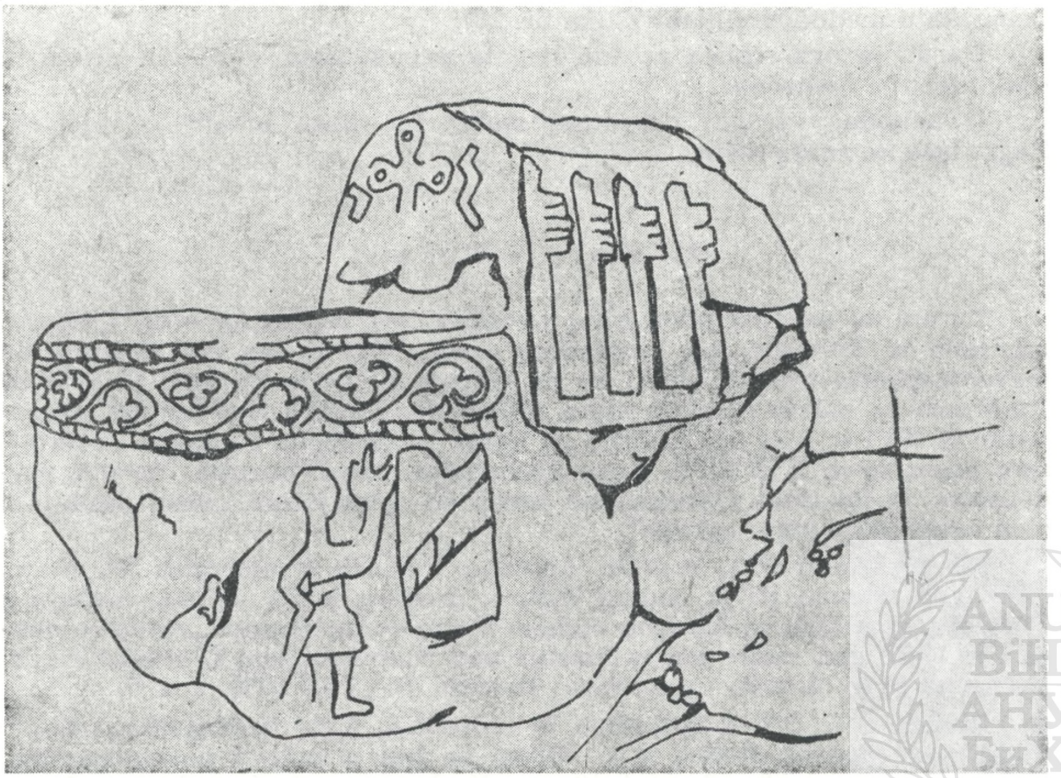
Stolica u Gornjim Turanima je dosta dobro ukrašena. U prednjem dijelu, odmah ispod sjedišta proteže se friz od poviljene lozice sa trolistovima, obrubljen tordiranom vrpcom. Na lijevoj bočnoj strani (gledajući od stolice), ispod friza, predstavljena je muška ljudska figura, koja desnom rukom pridržava mač o butini, a lijevu je uzdigla do iznad glave i njome dodiruje štit pravougaonog oblika. Na istoj bočnoj strani, ali dalje od naslona, prikazane su četiri zastave koje su u dnu povezane jednom vodoravnom vrpcom. Na frontalnoj strani naslona za leđa nalazi se reljefni motiv stilizovanog krsta, čija se tri gornja kraka završavaju kao kružni vjenčići. Desno i lijevo od njega su po jedna kratka cikcak-vrpca.

---

[126] M. Sivrić, *Srednjovjekovna kamena stolica i druge starine u selu Turani kod Trebinja*, Tribunia 1, Trebinje 1975, 103—122.

[127] Isti, *n. d.*, 108—111, sl. 1, 2 i 8.

(Prilaže se crtež stolice Lj. Milojevića, koji je objavio M. Sivrić — slika br. 29.)

Sl. 29 — Kamena stolica u Gornjim Turanima kod Trebinja (crtež Lj. Milojevića, koji je objavio M. Sivrić)

Uz ruševine stare pravoslavne crkve u Donjim Turanima i na obližnjim zemljanim parcelama nalazi se 16 dosta oštećenih stećaka, od čega 10 ploča i 6 sanduka, bez ukrasa i natpisa[128].

22. Grab

Grab je selo u okolini Ljubuškog, udaljeno od opštinskog centra oko 8 km na zapadnu i nešto sjeverozapadnu stranu. Može mu se doći asfaltnom cestom od Ljubuškog preko Vitine ili, s druge strane, preko Vašarovića i Lisica. Nepun km jugozapadno od zaseoka Romanjska nalazi se krševito prostrano uzvišenje Visoka, kojemu se dolazi sa puta Romanjska--Gorica. Napominjem da se u Ljetopisu popa Dukljanina spominje župa

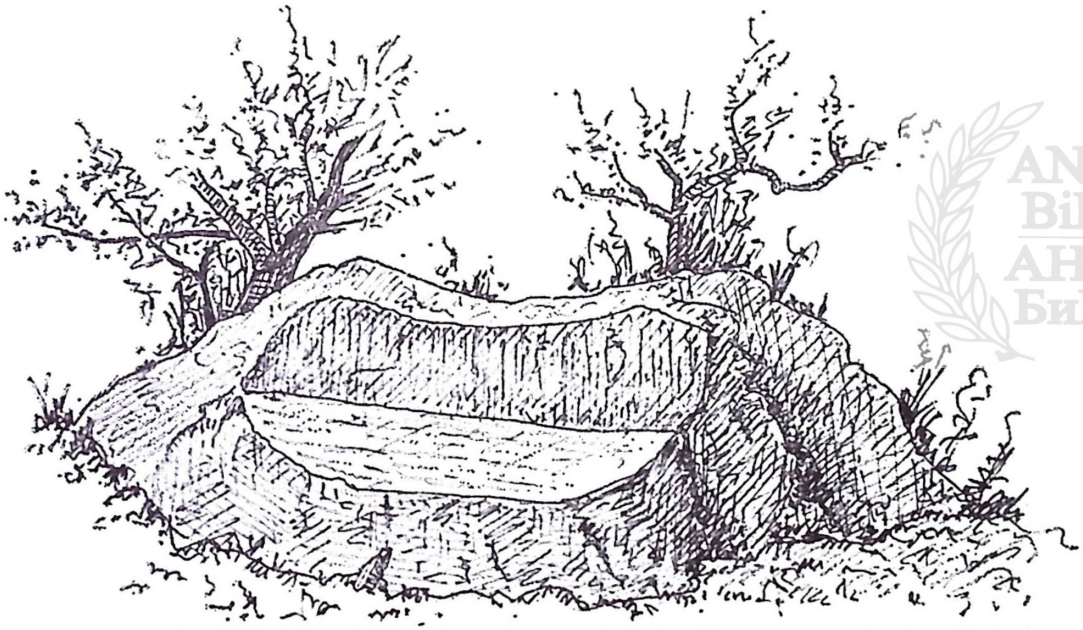
[128] Š. Bešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 409.

Velice (Veljaci), kao dio Humske Zemlje u srednjem toku rijeke Trebižata, sa srednjovjekovnim utvrđenim gradom Visoka, kao centrom župe[129]. M. V e g o misli da je taj grad upravo naša Visoka u okolini sela Grab[130].

Na ovome gradu Visoka M. Vego je zapazio „županijsku stolicu" u živcu kamenu uklesanu.

Ja sam Visoku posjetio u avgustu 1981. god.

To je Glavica koja se izdiže iznad istočne ivice polja Rastok. Danas je to vlasništvo (ograda) Vica Nosića iz Romanjske. Sa te Glavice se lijepo vidi polje prema Vrgorcu. Na samome platou vrha Glavice nalazi se krečnjačka živa stijena od oko 2 m dužine i 1,20 m širine, u kojoj je dosta grubo isklesana stolica, koja nije orijentirana prema polju, nego obratno — prema sjeveroistoku i unutrašnjosti grada. Vodoravno sjedište oblika nepravilnog trapeza dugačko je 80, široko 42, a visoko od podnožja 30 cm. Stolica ima nešto kos naslon za leđa koji je visok oko 30 cm. Spomenik je djelomično oštećen (slika br. 30).

Sl. 30 — Kamena stolica u utvrđenom gradu Visoka kod sela Graba, u okolini Ljubuškog

U blizini stolice, sa istočne strane, primjećuje se dio temeljnog zida neke zgrade, a u blizini ovoga je neko zatrpano okruglasto udubljenje, vjerovatno nekadašnji bunar ili cisterna.

---

[129] F. Š i š i ć, *Ljetopis popa Dukljanina*, Beograd 1928, 327.

[130] M. V e g o, *Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1980, 104; i s t i, *Humačka ploča*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., XI (Arheologija), Sarajevo 1956, 46.

Na području sela Grab bile su nekropole stećaka na više mjesta. Do danas je preostala najveća nekropola na lokalitetu Guvnine, sa 32 primjerka u obliku sanduka, zatim na lokalitetu Tremine 8 ploča, onda na Grebinama 2 sanduka i na Kostenici 1 sanduk. Na 5 sanduka su isklesani reljefni motivi krsta, polumjeseca, rozete i štita.

Prema narodnom predanju, na Guvninama su u doba Hercega Stjepana postojali crkva i manastir[131].

B. STOLICE U DRUGIM KRAJEVIMA JUGOSLAVIJE

Radeći na popisu kamenih stolica na teritoriji Bosne i Hercegovine, još prije nego što sam pristupio proučavanju prikupljenih materijala, postavilo mi se pitanje: ima li takvih stolica u drugim krajevima naše zemlje? Da bih dobio jasnu sliku u tome pogledu, raspitivao sam se kod određenih institucija i stručnjaka, pregledao literaturu koja je dolazila u obzir, a negdje sam i lično putovao i pregledao teren, pa evo rezultata do kojih sam došao.

Makedonija

Doznao sam da se iznad grada Prilepa nalazi jedna u stijeni isklesana stolica. U nemogućnosti da tamo otputujem i lično vidim lokalitet i stolicu, obratio sam se dru Bošku Babiću, direktoru Zavičajnog muzeja u Prilepu, odnosno direktoru upravo osnovanog Instituta za istraživanje staroslovenske kulture u Prilepu, koji mi je u avgustu 1980. god. iz svog tek pripremljenog rukopisa „posvećenog tronu u Prilepu" ustupio osnovne podatke o stolici[132].

Stolica o kojoj je riječ situirana je na blagoj padini ispod utvrđenog grada Marka Kraljevića. Kako je poznato, iznad varoši Prilepa sa njegove sjeverne strane uzdiže se visoko kameno brdo (ogranak Zlatovrha) sa četiri istaknuta granitna vrha, na kome je podignut grad koji se u XIII i XIV v. spominje kao utvrđenje Prilepa. Tu je bio dvorac cara Dušana. Prilep je bio prijestonica kralja Vukašina (1366—1371), a potom sina mu kralja Marka (1371—1396). Utvrđeni grad se najčešće naziva imenom Markove kule. Grad je imao najmanje desetak kula, nekoliko tabija, zgrada i odbrambenih zidova. Bio je jedan od razvijenih i značajnijih naših srednjovjekovnih gradova. U podgrađu, tzv. Markovoj Varoši, postoji nekoliko crkava, a iznad Markove Varoši je manastir sv. Arhanđela, zadužbina kralja Vukašina i Kraljevića Marka[133].

---

[131] I s t i, *Ljubuški*, Sarajevo 1954, 39—40.

[132] Zahvaljujem dru Bošku Babiću na ustupljenim podacima i odobrenju da ih u ovu svrhu mogu objaviti.

[133] A. D e r o k o, *Srednjovekovni gradovi u Srbiji*, Crnoj Gori i Makedoniji, Beograd 1950, 191—194; Narodna enciklopedija (St. Stanojevića) III, Zagreb 1928, 575—577.

Stolica je isklesana u dosta kompaktnoj velikoj stijeni od oko 6,20 m dužine, 4,70 m širine i najveće visine od oko 2,40 m, koja je po visini podijeljena na tri dijela — dvije terase i nepravilno ovalnu dominantu. „U prednjoj južnoj strani ove dominante uklesano je sedište dužine 0,70, širine 0,35 i visine 0,30 m." (Prilažem fotos stolice br. 31, koji mi je ustupio dr Boško Babić.) Na priloženom fotosu, oko njegova sjedišta vidi se nekoliko u stijeni izdubljenih malih kružnih jama „u kojima su nekada bile usađene drvene oblice", valjda da bi služile kao nosači krova (?).

Sl. 31 — Kamena stolica iznad Prilepa (Makedonija) — fotos dra B. Babića

Po mišljenju dra B. Babića, ovo mjesto, sa stolicom koju on naziva tronom, bilo je poznato u IX—XI v. „kao jedan od najinteresantnijih prostora slovenskog Prilepa" na kome su održavani zborovi stanovnika naselja.

Crna Gora

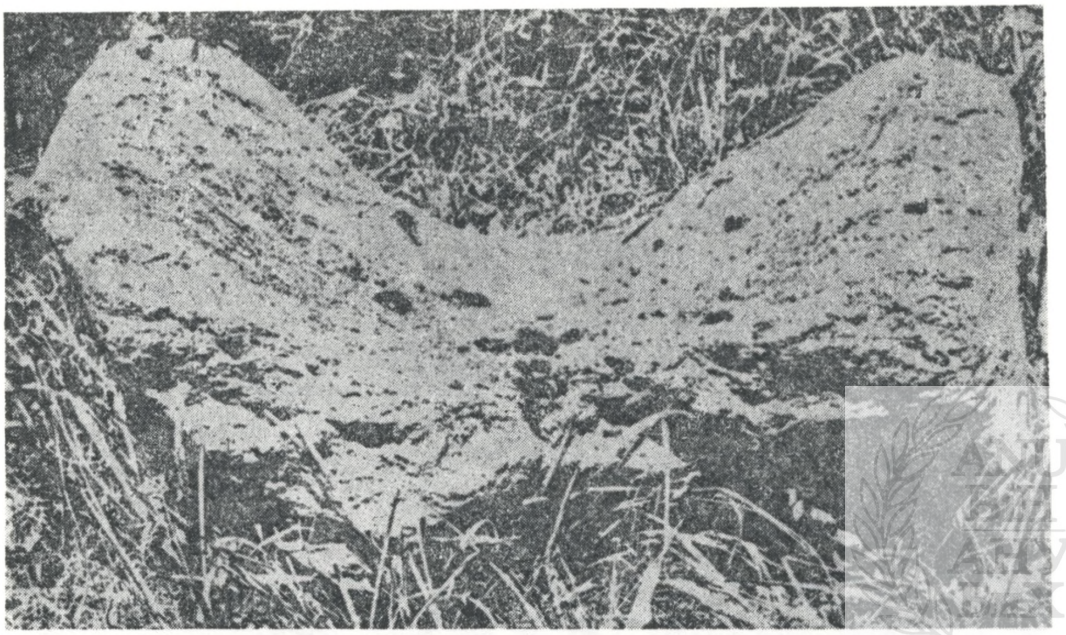
Beogradska „Politika" od 11. oktobra 1981. god. donijela je kratku vijest S. Bojovića da se u groblju polimskog sela Šekular, između Ivangrada i Andrijevice, nalazi „poveći kamen sa udubljenjem za sjedenje, koji je u XVIII v. služio kao stolica knezu Daši Vojvodiću Šekularcu[134].

Rečeno je da je ova stolica nekada bila u centru sela, na mjestu zvanom Ulica, gdje je u svoje vrijeme bilo sjedište plemenskog glavara.

[134] S. Bojović, *Kamena stolica is sela Šekulara*, Politika, nedelja 11. X 1981.

Prema narodnom predanju, Vojvodići i Dašići su potomci čuvenog vojvode Petra Šekularca, gospodara čitavog gornjeg Polimlja, koji je 1448. god., sa 3000 svojih boraca, pokušao da se pridruži Janošu Hunjadiju (Sibinjaninu Janku) u borbi protiv Turaka.

Opis i mjere stolice nisu dati. Prema priloženoj fotografiji, vidi se samo da je sjedište ovalno udubljeno, tako da lijeva i desna bočna strana mogu donekle da posluže kao nasloni za ruke. Izgleda da je to rad slabijeg klesarskog majstora. Stolica je danas prilično oštećena (slika br. 32).

Sl. 32 — Kamena stolica u selu Šekular kod Ivangrada (fotos S. Bojovića)

U zidu pravoslavne crkve u selu Azani (u Gornjem Bihoru), koje je od Ivangrada udaljeno oko 15 km na sjeveroistočnu stranu, nedavno je nađen ugrađen stećak u obliku sanduka, dimenzija 210 × 72 × 36 cm, na kojemu je uklesan ćirilički natpis koji kaže da je pod tim kamenom sahranjen neki DABOJE koji u životu nije učinio ništa što ne pristoji dobrom junaku. Izgleda da je kod te crkve nekada bilo još stećaka[135].

Srbija

Na teritoriji Srbije ustanovljen je jedan lokalitet sa dvije kamene stolice. To je srednjovjekovni utvrđeni grad Ostrovica kod Rudnika. (Stolicu u utvrđenom gradu Kovinu kod Prijepolja, o kojoj je već bilo riječi, nisam uračunao ovdje zbog toga što je Kovin tada bio u sastavu bosanske države.)

---

[135] D. Glumac, *O jednom natpisu iz Azane XII—XIV* v., Starinar XIX (1968), Beograd 1969, 263—266.

Ostrovica (neki je zovu i Ostrvica) jeste jedan od kamenih vrhova planine Rudnika, nedaleko od varošice Rudnik, sa njezine sjeverozapadne strane, na području opštine Gornji Milanovac. Na tom i nešto manjem i nižem vrhu podignut je grad, vjerovatno u XIV v., koji je u literaturi prvi puta spomenut u prvoj polovini toga vijeka, poslije smrti kralja Milutina. Imao je svoja dva dijela — veliki grad sa oko 35 × 10 m površine i Mali grad, sa oko 8 × 8 m, koji su odvojeni prosjekom, a vezani jednim zidom. Na južnoj strani glavnog i višeg vrha bila je glavna odbrambena donžon-kula, od koje se drži nešto zida. Podgrađe Ostrovice je bilo na zaravni podnožja grada, sa njegove zapadne strane[136].

Sl. 33 — Kamena stolica u utvrđenom gradu Ostrovici kod Rudnika (Srbija) — prema fotosu A. Deroka

U ovaj grad se 1398. god. sklonio pobunjeni vlastelin despota Stefana Nikola Zoić, koji je pogubljen. Turci su grad prvi puta zauzeli 1436. god. (po nekima 1438. g.), a drugi puta 1454. god., kada su ga sasvim razorili[137].

Prvu bilješku o kamenim stolicama Ostrovice ostavio nam je Jovan Mišković 1872. god[138]. On je rekao da se u velikom gradu, na

[136] A. Deroko, *n. d.*, 131—132; Đ. Bošković—B. Vulović—M. Vulović—J. Nešković, *Srednjovekovni gradovi u centralnoj Srbiji*, u: Arheološki spomenici i nalazišta u Srbiji II — centralna Srbija, Beograd 1956, 99; I. Zdravković, *Srednjovekovni gradovi u Srbiji*, Beograd 1970, 41—45.

[137] Narodna enciklopedija (St. Stanojevića) III, Zagreb 1928, 243.

[138] J. Mišković, *Opis rudničkog okruga*, Glasnik Srpskog učenog društva, knj. XXXIV, Beograd 1872, 238.

zapadnoj i istočnoj strani, ispod kula, nalazi „po jedna stolica u kamenu usečena, gdje je valjda nekada vlastela na teferič izlazila". To mjesto se zove Stolice. Uz svoj opis grada, A. Deroko je priložio fotos jedne stolice ispod koje je napisao legendu: „Klupa u kamenu usečena, pod Ostrovicom[139]". Prema toj fotografiji sam napravio crtež, koji ovdje prilažem (slika br. 33). Jednu od stolica je pomenuo i I. Zdravković[140]. Kako izgleda, jedna stolica ima podnožnik i naslon za leđa. Nije poznato kolike su joj dimenzije. Prema Zdravkoviću, stolica je zasječena u stijenu „u vidu klupe — banka na kome mogu komotno da sednu tri do četiri osobe".

Hrvatska

Na teritoriji Hrvatske kamena stolica je nađena jedino u blizini sela Gata, u kraju koji se zove Poljica, u zaleđu Omiša u Dalmaciji.

Kako je poznato, Poljica su još u srednjem vijeku bila posebna župa, potom slobodna komuna, a po nekima i republika, sa Statutom i običajima po kojima se organizovao život stanovništva[141]. Na čelu ove samoupravne društvene organizacije u Poljicima su bili veliki knez, vojvoda i nekoliko njihovih najbližih saradnika (suci, prokuratori, pristav i kancelir) koji su od strane delegiranih predstavnika plemićkih rodova — didića i vlastelićića, kao i pučkih predstavnika-kmetića i vlašića birani sa mandatom od jedne godine dana. Polaganje računa, a potom izbor „vlade" vršeno je javno na zboru (na „velikom zboru" ili na „skupnom općenom zboru") kod sela Gata, na platou ispod brda Gradac. Tom prilikom su veliki knez i vojvoda, a vjerovatno i još neke ličnosti, sjedili na određenim pritesanim većim kamenovima, koji su po svojim oblicima bili vrlo slični našim kamenim stolicama[142].

Nije pobliže poznato kako su izgledala ta kamena sjedišta kod sela Gata, niti koliko ih je bilo.

U avgustu 1981. god. posjetio sam ovaj kraj. Lokalitet na kome su se održavali zborovi u vezi sa izborom velikog kneza, vojvode i drugih najviših rukovodilaca Poljica je manja ravnica oko 2 km ispred sela Gata, dolazeći cestom uzbrdo od Omiša. U narodu je to mjesto poznato kao Podgradac (oko 500 m sjeverozapadno odatle izdiže se pošumljeno brdo Gradac, sa starom crkvom Sv. Juraj). Na tome mjestu se danas vide temelji i nešto od zidova zgrade koja je započeta 1935. i bila namijenjena za spomen-muzej Poljica. Ispred te nedovršene zgrade je ozidana kamena piramida sa uglavljenom pločom, na kojoj je pisalo: OVDJE JE XXIII TRAVNJA BIRAN VELIKI KNEZ POLJICA. U podnožju te piramide je pritesan oveći kameni blok od oko 70 × 40 × 40 cm, koji je mogao služiti kao stolica. Drugih kamenova — stolica danas ovdje nema. Piramida je dosta oštećena, a ploča sa natpisom je uništena (slika br. 34).

---

[139] A. Deroko, *n. d.*, na istom mjestu, sl. 76.
[140] I. Zdravković, *n. d.*, 44.
[141] M. Kostrenčić, *Poljica*, Enciklopedija Jugoslavije VI, Zagreb 1965, 532—534; isti, *Poljički statut*, Enciklopedija Jugoslavije VI, Zagreb 1965, 534.
[142] A. Pavich pl. Pfeuenthal, *Prinosi povijcsti Poljica*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. XV, Sarajevo 1903, 88—92.

U samome selu Gati, glavnom naselju Poljica, kod župske crkve sv. Ciprijana, nalazi se zgrada nekadašnje crkvene konobe, koja je adaptirana za Povijesni muzej Poljica. Ispred Muzeja stoji stećak u obliku velike ploče, na kome se vide reljefi polumjeseca, zvijezde, motike i predstave ženskog kola. Ovaj nadgrobnik je prvobitno bio na groblju uz crkvu, na kome i danas postoji jedna ploča sa oštećenim ćirilskim natpismo (OVDE LEŽI . . .).

Sl. 34 — Kamena stolica u podnožju kamene piramide kod sela Gata, u Poljicama, u okolini Omiša (Hrvatska)

U Trnbusima, selu nedaleko Gata, bila je nekropola sa stećcima, od koje su preostala 2 sanduka, danas u ogradi kod stare crkve, na kojima su uklesani reljefni motivi polumjeseca, rozete, krsta i štita sa mačem. U Poljicima su nađeni stećci još na nekim mjestima[143].

Slovenija

Da bih se lično osvjedočio kakva je situacija u pogledu kamenih stolica u Sloveniji, posjetio sam neke naučne ustanove i stručnjake u Ljubljani.

[143] Š. Bešlagić, *n. d.*, 74—75.

Iz razgovora sa drom Vinkom Šribarom, arheologom Narodnog muzeja u Ljubljani, doznao sam da se u predjelu Mihovo kod sela Šentjerneja, u opštini Novo Mesto, u Sloveniji, nalazi jedna u stijenu usječena stolica — klupa, sa naslonom za leđa koji ima manju nastrešnicu kao zaštitu od atmosferilija. Ovu stolicu je nedavno pronašao dr Šribar[144].

Sl. 35 — Amorfne kamene stolice u Vrbi kod Radovljice (Slovenija)

Stručnjaci Narodnog muzeja u Ljubljani i Zavoda za zaštitu spomenika kulture Slovenije u Ljubljani upozorili su me na to da u selu Vrbi kod Bleda i Radovljica postoji nekoliko kamenova koji su služili kao stolice izabranim seoskim predstavnicima kada su rješavali važnija zajedčka pitanja. Zahvaljujući susretljivosti pomenutog Zavoda, a posebno dra Ivana Komelja, konzervatora, imao sam priliku da u aprilu 1980. god. posjetim Vrbu i nađem te spomenike. U sredini sela, na raskršću puteva, oko stare lipe vijekovima stoji 16 u kružni vijenac poredanih amorfnih kamenova, na kojima su, prema narodnom predanju, sjedili narodni predstavnici kada su rješavali pitanja planiranja i izvođenja zajedničih poljoprivrernih radova, kada, su se dogovarali koje mjere bi

[144] Zahvaljujem dru Vinku Šribaru na ustupljenim podacima i odobrenju da ih u ovu svrhu mogu objaviti.

trebalo preduzeti da unaprijede neke svoje komunalne objekte i slično[145] (slika br. 35).

U Vrbi se nalazi jednobrodna crkva sv. Marka, sa kasnogotičkom trostranom apsidom iz XVI v. i zvonikom sa sakristijom iz XVII v. Crkva je bogato oslikana. Ima dva barokna „zlatna oltara" iz prve polovine XVII v., a glavni oltar je iz XVIII v. Na ovome mjestu je ranije bila romanička crkva, od koje su preostali tragovi u apsidi.

Nedaleko pomenute crkve je rodna kuća poznatog slovenačkog pjesnika Franca Prešerna, koja potječe iz prošlog vijeka, sa temeljima iz XVI v., a koja je sada njegov memorijalni muzej[146].

C. STOLICA NA GOSPOSVETSKOM POLJU

Izvan teritorije Jugoslavije u nauci je poznat jedinstveni nalaz kamene stolice na Gosposvetskom polju u Koruškoj, danas u Austriji. Gosposvetsko polje je desetak kilometara udaljeno od Celovca (Klagenfurta) na sjevernu stranu. Ime je dobilo po nekadašnjoj romaničkoj crkvi Gospa Sveta, na kojem mjestu je u XV v. podignuta gotička crkva Sv. Marija, koja i danas postoji. Gosposvetsko polje sa Gospom Svetom i Krnskim gradom, bilo je političko središte Koruške (Karantanije), centralne pokrajine najstarije južnoslovenske države. Kako je poznato, Sloveni su odmah po naseljenju alpskih predjela porječja Drave u VII v. stvorili posebnu pokrajinu, koja je bila dio saveza pod knezom Samom. Po raspadu toga saveza oni su, i pored nasilne germanizacije, vijekovima uspijevali da očuvaju svoj etnički i nacionalni identitet. Na Gosposvetskom polju je sve do XV v. održavan stari slovenski običaj i obred ustoličenja koruških vojvoda, čiji je glavni čin vezan za kamenu stolicu, koja je u literaturi nazvana „vojvodsko prijestolje" ili „herceški sto" („Herzogstuhl")[147]. Ta stolica je napravljena od klesanih debelih kamenih ploča, koje su uzete iz ruševina nedalekog antičkog grada Virunuma. Sastoji se od dva sjedišta — jedno je okrenuto na istočnu, a drugo na zapadnu stranu — vezana pločom koja služi kao zajednički naslon za leđa. Jedno je sjedište dugačko 78, široko 56 i visoko 52 cm, a drugo je dugačko 70 š,iroko 62, a visoko 84 cm. Ispod sjedišta je kamen koso zasječen za ugodnije stavljanje nogu. Istočno sjedište djeluje monumentalnije i ljepše. To je, zapravo, zgodno ukomponovan rimski kapitel. Za noge je stavljena posebna ploča, a sve opet ima svoje postolje. Zapadno sjedište je od kamena nešto slabijeg kvaliteta i danas je djelomično oštećeno. I ono ima

---

[145] I. Sedej, *Vrba*, u: Kulturni in naravni spomeniki Slovenije 3, Ljubljana 1974, 28—29; Moje bilješke na licu mjesta.

[146] I. Sedej, *n. d.*, 22—28.

[147] B. Grafenauer, *Gosposvetsko polje*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, 509—511; Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962, pod Karantanija, str. 202.

svoje postolje. Ploča naslona za leđa je visoka 167, široka 150, a debela 20 cm. Sa strana su, također, ploče koje služe kao nasloni za ruke. Istočno sjedište je predviđeno za novoizabranog vojvodu, a drugo za „zemaljskog suca", koji je imao važnu funkciju u obredu uvođenja novog vojvode u njegovu dužnost[148] (slika br. 36).

Sl. 36 — Kameno „Vojvodsko prijestolje" na Gosposvetskom polju, u Koruškoj (danas u Austriji)

Dodatak

U srednjovjekovnom utvrđenom gradu Borču, iznad rijeke Prače, kod sela Varošišta, udaljenom oko 6 km zračne linije jugozapadno od Rogatice, glavnom sjedištu moćnih feudalaca iz porodice Pavlovića, centru

[148] Moje bilješke na licu mjesta u aprilu 1980. god.; mjere „Vojvodskog prijestolja" sam, na vlastitu molbu, dobio od austrijskog Zemaljskog konzervatorskog ureda za Korušku iz Klagenfurta 1959. god.

takozvane Pavlovićeve zemlje, nalazi se živa stijena koja je klesarskom intervencijom zadobila oblik koji podsjeća na stolicu ogromnih dimenzija. Njena vodoravna površina, koja izgleda kao sjedište stolice, velika je oko 25 m^2, a uspravna ravna površina, kao neka vrsta naslona, visoka je oko 3 m. Prema mišljenju dr Pave Anđelića, koji je prije dvadesetak godina u gradu Borču vršio neka probna kopanja u cilju proučavanja arhitektonskih objekata ovoga grada, na ovoj „džinovskoj kmenoj stolici" bila je omanja drvena zgrada, vjerovtno stražara vezana za pokretni most[148a].

Iako ova živa stijena ima oblik stolice, zbog svojih ogromnih dimenzija vrlo vjerovatno ona nije služila za sjedenje, što je i razlog da je nisam uvrstio u naše kamene stolice.

ANU BiH АНУ БиХ

[148a] Pavao Anđelić, *Izvještaj o probnom iskopavanju na srednjovjekovnom gradu Borču*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. XVII (Arheologija), Sarajevo 1962, 159—164.

ANU
BiH
АНУ
БиХ

II. OBLICI STOLICA

Kako se iz pregleda lokaliteta i opisa stolica vidi, kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine su ili uklesane u živim stijenama ili su isklesane od posebnih blokova koji su prethodno usječeni i izvađeni iz kamenoloma, zbog čega ih najprije možemo podijeliti na *nepokretne i pokretne stolice*. U vezi s tim, odmah možemo reći da je mnogo veći broj nepokretnih (31) nego pokretnih (11) stolica. Ako izuzmemo 5 malih stolica u Donjoj Bukovici, od kojih za 4 ne znamo da li još postoje, onda treba reći da je ostalih 6 pokretnih stolica evidentirano na ovim mjestima: Donja Bukovica, Kosor, Ključ, Fojnica, Jasenik i Brajčin Laz.

Sve stolice možemo podijeliti na one koje imaju naslon ili naslone i one koje su bez naslona. *Stolica sa naslonom* je mnogo više, ima ih ukupno 37, a *stolica bez naslona* je svega 5 primjeraka. Kako u tih 5 primjeraka bez naslona računamo one male stolice iz Donje Bukovice, od kojih za 4 nemamo pouzdanih podataka i ne znamo da li još postoje, to možemo reći da su stolice sa naslonom redovna pojava, odnosno da su one stolice u pravom smislu riječi.

Stolice sa naslonom dijelimo na one koje imaju *naslon za leđa* i na one koje imaju i *naslon za leđa* i *naslon za ruke*. Od 37 stolica sa naslonom, koliko ih ukupno ima, njih 32 su sa naslonom za leđa, a svega 5 primjeraka imaju obadva naslona — i za leđa i za ruke. U ovih 5 stolica sa obadva naslona spadaju 2 pokretne stolice — u Kosoru i Ključu, te 3 nepokretne — na Vrataru, Kleku i veća stolica u Ošanićima.

Među 37 stolica sa naslonima (32 sa naslonima za leđa i 5 sa naslonima za leđa i za ruke) njih 10 imaju isklesan ispust za stavljanje nogu, koji smo nazvali podnožnikom. Takve 2 stolice su na utvrđenom gradu Samoboru, 2 na Sokolu i 2 na Tođevcu, zatim 1 u selu Kleku, 1 u Fojnici i 2 u selu Ošanićima. Sve su one nepokretne, osim one u Fojnici. Osim toga, podnožnik ima i pokretna stolica iz Kosora. Njima treba dodati i veliku pokretnu stolicu iz Donje Bukovice, koja, istina, nema podnožnika u pravom smislu riječi, ali je ispod prednjeg dijela sjedišta usječena da se noge mogu podviti i uvući. Osim toga, neki istraživači pretpostavljaju da je ova stolica prvobitno imala svoje odvojeno postolje u obliku ploče.

Sve pokretne stolice su podešene za sjedenje jedne osobe. I znatan broj nepokretnih stolica ima sjedišta za jednu osobu (13). Ostalih 18 primjeraka nepokretnih stolica imaju duža sjedišta, tako da na njima

mogu da sjede po 2 do 4 osobe, a na nekima od njih i više osoba. Takve stolice, pogotovo one koje su podešene za sjedenje više osoba, mogli bismo nazvati *klupama.* Najizrazitije stolice — klupe se nalaze u utvrđenim gradovima: Stjepangradu iznad Zovog Dola, Ključu, Osipu, Kulini, Kovinu i Samoboru.

Sjedišta stolica su najčešće klesana u obliku pravougaonika, često ne baš pravilnog, ima ih koja su slična istokračnim trapezima, neka imaju prednju ivicu kao luk, a kod nekih je zadnja ivica lučno povijena zbog toga što su nasloni za leđa takvih stolica konkavni. Dimenzije sjedišta kod stolica za jednu osobu obično se kreću od 60 do 80 cm u dužinu i od 30 do 50 cm u širinu, ali ima sjedišta i sa nešto manjim ili nešto većim dužinama i širinama. Sjedišta klupa su najčešće dugačka od 90 do 140 cm, a široka od 40 do 60 cm. Najduža klupa je u gradu Kulini, koja je dugačka 305 a široka 50 cm, zatim klupa u gradu iznad Zovog Dola, koja je dukačka 270, a široka 60 cm. Ostale klupe su u gradu Samoboru (270 × 50 i 250 × 60 cm) i gradu Osipu (240 × 40 cm).

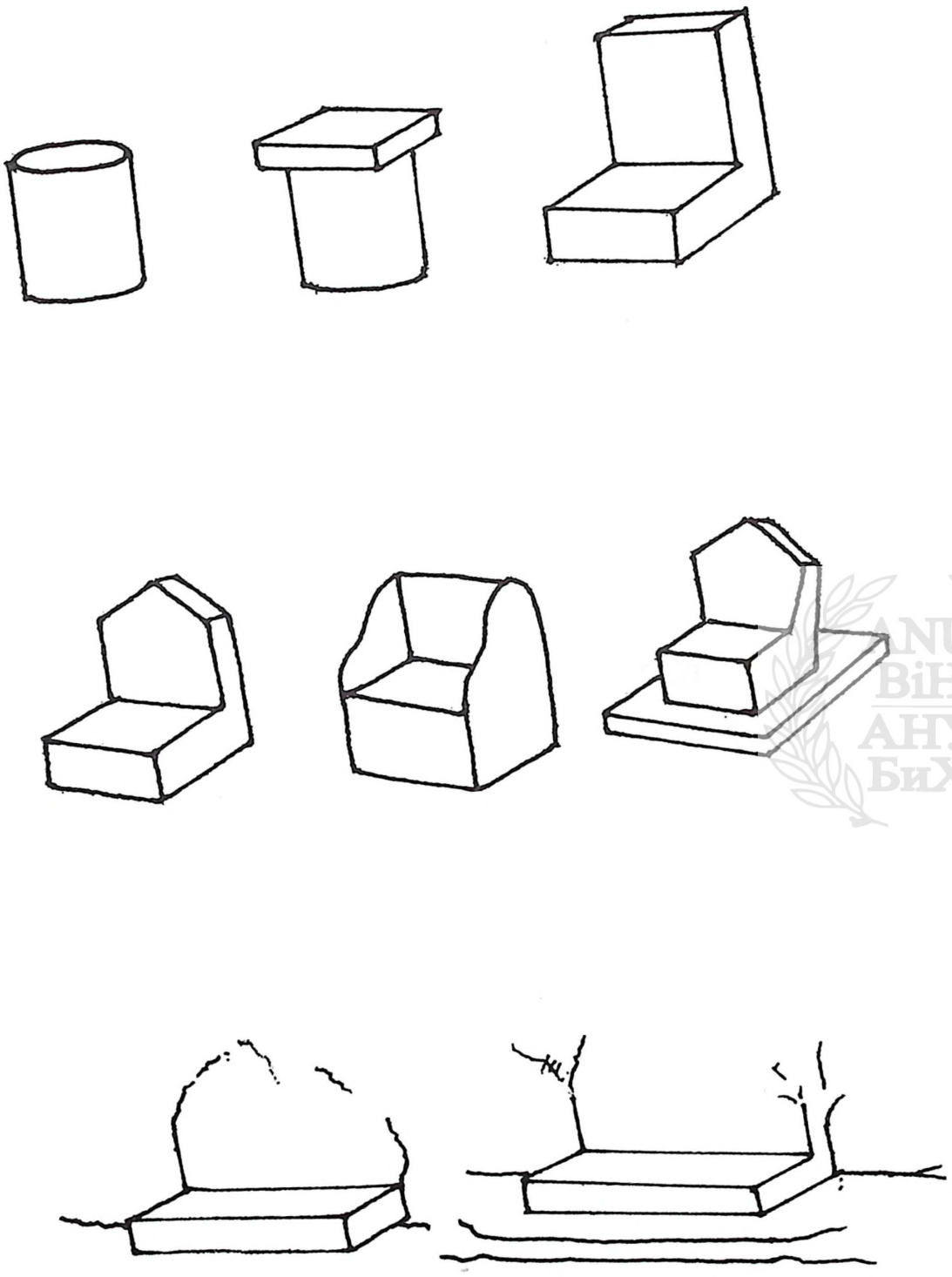
Sjedišta stolica su nejednako odignuta od podnožja stolice, tj. od zemljišta na kome je postavljena ili od podnožnika, ako ovaj postoji. Visina sjedišta se kreće od 20 do 90 cm, ali najčešće iznosi između 40 i 60 cm. Najniže je sjedište nepokretne stolice u Samoboru (20 cm) ili također nepokretne stolice — klupe u utvrđenom gradu Osipu (od 15 do 35 cm), a najviše je sjedište stolice — klupe u utvrđenom gradu Toćevcu (90 cm).

Nasloni za leđa su redovno ravni i kao takvi su vertikalni ili nešto nakošeni. Kod većine stolica koje su usječene u žive stijene oblik naslona za leđa je neodređen (zavisi od izgleda stijene), ponekad je nepravilan četvorougaonik ili višeugaonik. Visina takvih naslona za leđa vrlo je različita; kreće se od 30 cm kod klupa u gradovima Kulini, Toćevcu i Visokoj kod Graba do 220 cm, koliko je visok naslon klupe u Samoboru, i 200 cm, koliko iznosi visina klupe u gradu Toćevcu. Sve tri stolice u Zovom Dolu imaju naslone za leđa čiji su oblici najsličniji nepravilnim trouglovima. Neki nasloni za leđa tih u stijenu usječenih stolica nisu ravne, nego malo povijene, konkavne plohe, kao npr. kod većih stolica na Vrataru i u Ošanićima. Četiri stolice, od kojih tri pokretne u Donjoj Bukovici, Jaseniku i Brajčin-Lazu i jedna nepokretna u Gornjim Turanima, imaju naslone za leđa u obliku pravilnog peterougaonika, čije su dvije uspravne i dvije kose stranice jednako dugačke. Njihov oblik veoma podsjeća na čeonu stranicu stećka — sljemenjaka ili na stelu koja se završava na sljeme. Stolica iz Donje Bukovice ima još i plastičnu vrpcu uz ivice — ram.

Po svojim ukupnim dimenzijama stolice bi se mogle podijeliti na *velike* i *male stolice.* Najveće su dugačke nepokretne klupe, sa svojim visokim naslonima za leđa, u utvrđenim gradovima Samoboru (prva i četvrta stolica), Kovinu, Osipu i Toćevcu. Među nepokretnim impozantne su, a i lijepo klesane, stolice u Sokolu i Višegradu, kao i treća stolica u Samoboru, koja je danas dosta oštećena. Među pokretnim stolicama najveća je iz Donje Bukovice. Najmanje su pokretne stolice bez naslona iz Donje Bukovice.

Najljepše su obrađene pokretne stolice iz Donje Bukovice iz iz Kosora.

Prilaže se tabela glavnih oblika stolice — Tab. I.

Tab. I — Glavni oblici kamenih stolica u Bosni i Hercegovini

ANU
BiH
АНУ
БиХ

III. RELJEFI NA STOLICAMA

Među bosansko hercegovačkim kamenim stolicama četiri primjerka imaju reljefe na svojim stranicama, i to: velika pokretna stolica iz Donje Bukovice, pokretna stolica iz Fojnice, pokretna stolica iz Ključa i nepokretna stolica iz Gornjih Turana.

Donja Bukovica

Na frontalnoj strani naslona za leđa velike pokretne stolice iz Donje Bukovice, koja se sada nalazi u Sarajevu, plastično je prikazano stablo sa granama, listovima i plodovima. Sve je stilizovano, ali bez stroge simetrije. Osobito se ističe stilizacija relativno velikog sedmodijelnog lista uvrh stabla, koji je sličan akantusu. Ostali listovi nešto malo podsjećaju na hrastove i kestenove listove. Plodovi su relativno veliki i izgledaju kao šišarke nekih crnogoričnih stabala i kao obratno postavljene kruške. Plastičnost motiva postignuta je dubljenjem pozadine. Prostor je dosta gusto popunjen. Ivicama površine je ostavljena poširoka obična vrpca, koja čini okvir ovome reljefnom motivu. Čitava predstava djeluje lijepo, iako nestvarno (vidi slike br. 15 i 16).

Na desnoj bočnoj strani naslona za leđa plastično je predstavljena ljudska muška figura u stojećem stavu. Ispred figure je dugačak i prav mač, sa krsnicom i balčakom, koji ovaj muškarac drži objema rukama. Na relativno velikoj glavi figure je neobična kapa, slična šubari, koja je zbog oštećenosti kamena nedovoljno jasna. Na licu su naznačeni oči, nos, usta i brada (?). Haljetak je kratak, prema dolje je širi i dopire do iznad koljena. Stopala i obuća nisu prikazani. Oko figure je plastičan okvir (vidi sliku br. 15).

Na lijevoj bočnoj strani naslona, tj. na suprotnoj bočnoj strani, kao pandan muškoj figuri, plastično je prikazana figura žene koja stoji. Žena je u dugačkoj haljini, skopčanoj ispod vrata, uskoj u struku, plisiranoj od pasa sve do dna, sa nekom vrstom ukrasne vrpce pri kraju. Haljina se postepeno širi prema svome dnu i ispod nje se ne vide noge. Obje ruke

ova žena drži na grudima; lijevu je nešto više podigla, a desnom kao da pridržava neki predmet, vjerovatno okrugao, ali se ne raspoznaje. Možda je taj predmet pridržan objema rukama (?). Na licu žene su naznačeni oči, obrve, nos i usta. Na glavi joj je dijadema (?) i kruna sa tri stilizovana ljiljana. I ovaj motiv ima svoj okvir, koji se u gronjem završnom dijelu pretvara u neku vrstu gotičkog luka (vidi sliku br. 16).

U pravougaonoj površini jedne kose stranice završetka naslona stolice isklesan je grb, koji se sastoji od srcolikog štita i šljema sa vizirom iznad njega. S jedne strane šljema se spušta a potom gore povija veo, koji se završava stilizovanim ljiljanom. Na vrhu šljema se izdiže čelenka u vidu nazubljenog točka (slike br. 17 i 37).

Sl. 37 — Predstava grba na jednoj krovnoj plohi kamene stolice iz Donje Bukovice (crtež P. Anđelića)

Suprotna pravougaona površina dijelom je ispunjena uklesanim ćirilskim natpisom u kome se kaže da je to sto (grob ?) Pavlovića Ivana (slika br. 17).

Ovi reljefi su u stručnoj literaturi prikazani nekoliko puta, uglavnom nejednako, a bili su i predmet različitog tumačenja. U Slovincu br. 9 iz 1884. god. prvi puta je dat kratak opis reljefa ove stolice i uz to su prvi puta objavljeni crteži reljefa koje je, na zauzimanje sarajevskog mitropolita Save Kosanovića, napravio austrijski oficir Savo Mirković[149]. Ovi crteži nisu sasvim tačni. Osim toga, oni se ne slažu sa tekstom u kome se objašnjavaju reljefi. Kaže se da je na jednoj stranici naslona stolice prikazana figura djeteta koje drži sokola. Na crtežu, međutim, nema takve predstave uopšte. Radi se o grbu, koji se sastoji od štita, vela i čelenke, o čemu je naprijed bilo riječi. Iste crteže figura, uz svoj kratak osvrt na ovu stolicu, objavio je malo iza toga J. Asbóth[150]. O reljefima ove stolice pisao je i Ć. Truhelka i uz to dao svoje crteže[151]. On je na naslonu za leđa vidio stablo sa cvijećem i plodovima. Na desnoj bočnoj strani nacrtao je muškarca sa šeširom na glavi, a na lijevoj ženu koja „u rukama drži okrugao neki predmet". Čelenku na šljemu on je vidio kao okruglo kolo sa dvanaest dugmeta. U vezi s tim, on je rekao da je to grb porodice Pavlović za koji dosada nismo znali. V. Ćurčić se kratko osvrnuo na reljefe ove stolice služeći se Truhelkinim crtežima[152]. Ljudske figure su za njega portreti Ivaniša Pavlovića, sina vojvode Radoslava Pavlovića, i njegove žene. Slijedeći Truhelku, on kaže da žena drži neki predmet i da se na šljemu nalazi ukras u vidu kola sa 12 puceta unaokolo. Opširan i seriozan prilog u proučavanju stolice u Donjoj Bukovici, a u tome okviru i njenih reljefa, dali su Đ. Mazalić i A. Kućan[153]. Oni su ozbiljno prigovorili Ć. Truhelki, a posredno i V. Ćurčiću, zbog netačnog prikazivanja motiva grba, odnosno „kormilarskog točka", kao dijela grba i zbog toga što su reljefi opisani kao da nisu srednjovjekovni — isticana velika njihova plastičnost, naglašene klasične mjere ljudskih figura itd. Tumačeći predstavu stabla na naslonu, oni kažu da je majstor u tom pogledu imao uzor u jednom rimskom nadgrobnom spomeniku iz Stoca, koji se sada nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, samo je dodao nesrazmjerno veliki kestenov list na vrhu stabla i neke listove slične hrastovim. Inače, klesara ove stolice oni vrlo visoko ocjenjuju i smatraju da stolica u likovnom, umjetničkom pogledu stoji odmah iza poznatog stećka iz Donje Zgošće (koji se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu). Na reljefe stolice kratko su se osvrnuli još M. Vego i P. Anđelić. Vego misli da se figure i simboli na ovoj stolici odnose na vrijeme bosanske samostalnosti i na ličnosti iz najviših vlastelinskih krugova[154]. Anđelić misli da je u ženi sa krunom predstavljena bosanska kraljica Jelena Gruba, a da je u muškoj figuri koja je bez kraljevskih insignija, predstavljen neko od visokih državnih funkcionera koji je u ime kraljice obavljao određene poslove[155].

---

[149] Slovinac VII, Dubrovnik 1884, br. 9, str. 140 i 143.

[150] J. Asbóth, *Bosnien und die Herzegowina*, Wien 1888, 105—106.

[151] Ć. Truhelka, *Starobosanski pismeni spomenici*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. VI, Sarajevo 1894, 771—773; Isti, *Wissenschaftliche Mittheilungen*... IV, Wien 1896, 343.

[152] V. Ćurčić, *n. d.*, 29.

[153] Đ. Mazalić — A. Kućan, *n. d.*, 41—48.

[154] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., knj. XV—XVI (Arheologija), Sarajevo 1960—1961, 263—264.

[155] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*..., Sarajevo 1973, 254.

Velika pokretna stolica iz Donje Bukovice, kako po svojim formalno-oblikovnim osobinama tako još više po svojim reljefima, predstavlja izvanredno vrijedno likovno-umjetničko djelo, a među spomenicima svoje vrste zauzima vodeće mjesto. Njen majstor se u izradi reljefa ove stolice mogao nadahnuti i rimskim spomenicima u našim krajevima, kako su to pretpostavili Mazalić i Kućan. Stilizovano stablo je u antičkoj i starokršćanskoj umjetnosti vezano za kult vječnog života, zbog čega je s tom simbolikom vjerovatno došlo i na ovu stolicu, tim više što ga u periodu romanike i gotike u našem porimorju susrećemo na arhitektonskim ukrasima, plastici, pa i na nadgrobnim spomenicima od XIII do XV v[156]. Mač je općenito poznat kao simbol vlastelinstva, odnosno vlasti uopšte, pa se kao takav redovno javlja i na stećcima. Mislim da ljudske figure predstavljaju portrete visokih ličnosti na koje se ova stolica odnosi, najvjerovatnije je da ženska figura predstavlja bosansku kraljicu Jelenu Grubu, koja je, kao udovica kralja Dabiše, samostalno vladala od 1395. do 1398. godine, kako je to P. Anđelić pretpostavio. Grb na krovnoj plohi stolice, iako nije sasvim određen, zbog ljiljana na velu i veze sa krunom na glavi ženske figure, najprije će pripadati nekome od članova vladarske porodice. Na stećcima i drugim srednjovjekovnim spomenicima koji su nađeni u bližoj i daljoj okolini Bukovice nema ovakvih ili sličnih reljefnih motiva, što upućuje na misao da je klesar mogao biti angažovan iz nekog drugog kraja Bosne ili Hercegovine.

Fojnica

Na frontalnoj strani naslona za leđa pokretne stolice kod Hercegova vrela, u blizini Fojnice, na području opštine Gacko, isklesan je motiv sablje. Da se u ovome slučaju radi o sablji, a ne o maču, kako neki taj motiv nazivaju, vidi se po tome što sječivo nije pravo nego lučno povijeno. Sablja ima krsnicu i držak, koji je također malo povijen. Ivice sablje su uklesane — urezane u kamen, tako da je motiv samo prividno plastičan. Gotovo svojom čitavom pojavom sablja je smještena u prostor desne polovine naslona. Ne bi se moglo reći da je ovaj reljef djelo nekog od istaknutih majstora.

Već je rečeno da su stolicu kod Hercegova vrela zabilježila četvorica istraživača — najprije Ivan Šešelj, zatim Tomo Bratić, a onda i Vaclav Radimsky i Vejsil Ćurčić[157]. Zanimljivo je da je samo Bratić naveo da se na stolici nalazi reljef sablje.

Mač i sablja se općenito smatraju simbolima vlasti. Na stećcima oni redovno pripadaju vlasteli i inače najuglednijim ljudima. Sablja je u naše

---

[156] V. Đurić, *Umjetnost*, u: Istorija Crne Gore, knj. II, tom 2, Titograd 1970, 469; Š. Bešlagić, *Stećci — kultura i umjetnost*, Sarajevo 1982, 196—200.

[157] I. Šešelj, *Hercegovo vrelo*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. I, Sarajevo 1891, 92; T. Bratić, *Hercegovo vrelo i grčki grad*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. V, Sarajevo 1893, 166—168; V. Radimsky, *Bišće-polje kod Mostara*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. III, Sarajevo 1891, 183; V. Ćurčić, *Kamene stolice*, Napredak VIII, br. 3—4, Sarajevo 1933, 28.

krajeve došla s Turcima, zbog čega za stećke sa takvim motivom kažemo da su klesani i postavljani u drugoj polovini XV v. ili u toku XVI v[158]. (vidi sliku br. 20 i T. II).

Ključ

Na pokretnoj stolici sa naslonom za leđa i za ruke, koja se nalazi na zavravanku krševite stijene nedaleko ulaza u utvrđeni grad Ključ, na lokalitetu Stoca, u okolini Gacka, nalaze se reljefi na frontalnoj i na gornjoj vodoravnoj strani naslona za leđa. Stolicu je primijetio i o njoj napisao bilješku Stevan Delić[159], ali o ukrasima stolice nije ništa rekao, pa bi se moglo pretpostaviti da ih nije ni zapazio. Po Deliću je o ovoj stolici ostavio vrlo kratku bilješku i V. Ćurčić, koji također ne spominje njene ukrase[160]. Prema tome, o reljefima ove stolice se sada prvi puta piše.

U gornjoj polovini naslona za leđa isklesan je friz, koji se sastoji od pet šesterolisnih rozeta okruženih vijencima i poredanih u nizu. U svom donjem dijelu friz je obrubljen relativno širokom tordiranom vrpcom.

Drugi reljefni motiv ove stolice proteže se pravougaonom plohom koja čini vodoravni završetak naslona. To je vrpca, koja se sastoji od pravilno povijene lozice sa trolisnim izdancima koji popunjavaju površine između zavoja lozice.

(Vidi sliku br 28 i T. II.)

Obadva ova motiva su plitko plastično predstavljena. Njihova plastičnosti nije postignuta samo urezvanjem ivičnih linija nego i dubljenjem manjih površina pozadine. Crtež motiva je pravilan i simetričan, a klesanje je brižljivo, zbog čega reljefi djeluju skladno i lijepo. Sigurno je to djelo vještog majstora.

Sva tri ovdje navedena reljefna motiva su karakteristična i za stećke. Povijena lozica sa trolistovima i tordirano uže su vrlo česta pojava na stećcima. Ipak treba reći da se oni najviše javljaju na stećcima u Hercegovini. Redovno su lijepo crtani i klesani. Kako se često javljaju na spomenicima romaničke, a još više gotičke umjetnosti u našem primorju i u Srbiji, smatra se da je ta okolnost bila od utjecaja za njihovu pojavu na stećcima. Motiv niza rozetica, koji je vrlo izražen za vizantijskim kutijicama od bjelokosti, što je utjecalo na njegovu pojavu kod nas, rijetko se javlja na stećcima, ali je karakterističan za istočne krajeve Hercegovine[161].

Gornji Turani

Reljefe sa nepokretne stolice u Gornjim Turanima, u okolini Trebinja, prikazao je M. Sivrić 1975. god[162]. Prema njegovom opisu i crtežu, ti reljefi ovako izgledaju:

[158] Š. Bešlagić, *n. d.*, (225 i 239.)

[159] S. Delić, *Dva stara natpisa...*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. XXIII, Sarajevo 1911, 497.

[160] V. Ćurčić, *n. d.*, 28.

[161] Š. Bešlagić, *n. d.*, 152.

[162] M. Sivrić, *n. d.*, 109—110.

Prilikom ukrašavanja stolice klesar je najviše pažnje posvetio njenom prednjem dijelu, ispod sjedišta. Uvrh frontalne strane, kao i obiju bočnih strana, vodoravno se proteže plastična povijena lozica sa trolisnim umecima u njenim slobodnim površinama koji su povezani sa lozicom. I s gornje i s donje strane ovaj relativno široki friz je obrubljen tordiranim vrpcama.

Na lijevoj bočnoj strani (gledajući od stolice) isklesana je muška ljudska figura u stojećem stavu, koja svojom desnom rukom pridržava o butinu oslonjeni mač, a lijevu ruku je visoko podigla i kao da njome dodiruje uspravno postavljeni pravougaoni štit. Ta lijeva ruka je u odnosu na figuru nesrazmjerno velika, naročito je velika njena šaka sa prstima. Muškarac je obučen u odjeću do koljena, koja je u pasu uska, a prema dolje proširena. Noge su mu sastavljene i u dnu prema vani okrenute. Štit je u svom gornjem dijelu prilično urezan zbog proturanja koplja, a preko njegove sredine je prikazana poširoka vrpca — greda, koja se pruža koso odozgo prema dolje, s lijeva na desno, gledajući od stolice. U odnosu na figuru štit je nesrazmjerno velik: njegov gornji dio je iznad glave muškarca, a donji dopire do koljena. Na figuri i štitu, prema datom crtežu, ne zapažaju se detalji, npr. oči i usta kod figure itd.

Na frontalnoj strani naslona za leđa, na sredini njenog gornjeg dijela prikazan je stilizovan krst čiji se gornji uspravni krak i obadva poprečna kraka prema svojim krajevima proširuju, a onda završavaju kao kružni viljenci, a donji uspravni krak se pri dnu račva. Desno i lijevo od krsta isklesana je po jedna uspravno postavljena kratka cikcak-vrpca.

Gotovo preko čitave lijeve bočne strane naslona za leđa (zbog konfiguracije stijene taj dio stolice je dosta dugačak) predstavljene su četiri uspravno stojeće zastave, čiji su početni donji dijelovi spojeni i čine jednu poširoku vodoravnu vrpcu. (Vidi sliku br. 29 i T. II.)

Posmatrajući priloženi crtež, ne bi se moglo reći da se u ovome slučaju radi o klesarskom djelu nekog istaknutijeg majstora. Iako su motivi raznovrsni i sami po sebi zanimljivo stilizovani, ipak su nedostaci očiti, kao npr. nepreciznost i nedosljednost kod friza, nesrazmjernost između ljudske figure i predstave štita, dosta primitivan prikaz figure itd., itd.

Povijena lozica sa trolistovima, krst, cikcak-vrpce i predstava muškarca sa mačem i štitom dobro su poznati reljefni motivi stećaka, koje najviše susrećemo u istočnoj Hercegovini, gdje je osobito brojan i omiljen ovaj prvi motiv — povijena lozica sa trolistovima — koji i na ovoj stolici zauzima primarno mjesto. Zastave nisu tako čest motiv stećaka, a u ovakvoj stilizaciji se prvi puta javljaju. Moram reći da nisam sasvim siguran da se ovdje radi baš o zastavama, najviše zbog toga što se i motiv koplja sa zastavicom pri vrhu nekada javlja na stećcima, npr. na stećcima oblika stubova — nišanima Mahmuta Brankovića i Radivoja Oprašića, koji se sada nalaze u vrtu Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Štit i koplje na stećcima najčešće se tumače kao simboli vlastelinskog dostojanstva, što istovremeno znači i kao simboli društvenog ugleda i vlasti. Pravougaoni štit na stećcima je u dobroj mjeri specifičnost hercegovačkog područja, pa bi se možda moglo govoriti o oznaci konkretne državne i nacionalne pripad-

Tab. II Pregled reljefnih motiva na kamenim stolicama u Bosni i Hercegovini

nosti (?). Motiv krsta je osobina svih krajeva i oblika stećaka, prihvaćen je kao najpopularniji opštekršćanski motiv, ali je u svojim brojnim stilizovanim vidovima poprimio i često dekorativni karakter. Muške ljudske figure sa izdignutom rukom se općenito smatraju portretima uglednijih ličnosti, pogotovo ako se javljaju sa mačevima i štitovima. Takva značenja imaju i reljefni motivi stolice iz Gornjih Turana[163].

Na Tab. II vide se reljefni motivi naših stolica.

ANU BiH АНУ БиХ

[163] Š. Bešlagić, *n. d.*, 311—314.

IV. NATPISI NA STOLICAMA

Među bosanskohercegovačkim kamenim stolicama tri primjerka imaju natpise bosančicom. To su sljedeći primerci: velika pokretna stolica iz Donje Bukovice, pokretna stolica iz Kosora i veća nepokretna stolica iz Ošanića.

Donja Bukovica

Maloprije je bilo riječi o bogatim i originalnim reljefnim motivima ove stolice. Tom prilikom je rečeno da je na jednoj pravougaonoj krovnoj površini iznad naslona za leđa isklesan grb, a da se na suprotnoj takovoj površini nalazi uklesan natpis. Prva bilješka o ovome natpisu objavljena je u Slovincu br. 9 iz 1884[164]. god. Rečeno je da se zasada natpis ne može pročitati, ali da on počinje riječima СНЄ ГРОБ Vrlo brzo iza toga, u Slovincu br. 10 iz iste godine, Vid Vuletić-Vukasović je taj natpis objavio, i to ovako: СНЄ ГРОБ ПѢВЛОВИЋѦ ИВѢНѢ Rekao je da su slova Г i Р „skopčana" (valjda misli da su legirana — napomena moja), da se Б slabo raspoznaje, da su slova Ѣ i В također „skopčana", da se slovo О do svoje polovine izlizalo i da $\frac{1}{\Lambda}$ nije prekriženo[165]. Iza toga je bilo nekoliko osvrta na ovaj natpis, kao i njegovih tumačenja. Povodeći se za Vukasovićem, mađarski putopisac Johan Asbóth je 1888. god. objavio natpis čitajući ga ovako: SIJE GROB PAVLOVIĆA IVANA. Tom prilikom je rekao da je navedeni Pavlović Ivan vjerovatno Pavlović Ivaniš, sin bosanskog vojvode Radoslava Pavlovića[166]. Godine 1894. i 1896. Č. Truhelka ispravlja čitanje J. Asbótha (vjerovatno je znao i za Vukasovićevo čitanje, iako ga ne spominje) utoliko što drugu riječ vidi kao STO, a ne kao GROB, tako da njegov natpis u transkripciji glasi SIE STO PAVLOVIĆA IVANA. Kao i Asbóth, i on ovoga Ivana

---

[164] Slovinac VII, br. 9, Dubrovnik 1884, 143.
[165] V. Vuletić—Vukasović, Slovinac VII, br. 10, Dubrovnik 1884, 153.
[166] J. Asbóth, *Bosnien und die Herzegowina*, Wien 1888, 105—106.

smatra Ivanišem, sinom Radoslava Pavlovića[167]. V. Ćurčić slijedi Ć. Truhelku, čitajući drugu riječ kao STO, a ne kao GROB[168]. U svojoj radnji posvećenoj stolici u Donjoj Bukovici Đ. Mazalić i A. Kućan su natpis vidjeli isto kao i Ć. Truhelka i V. Ćurčić, pa su ga čitali ovako: SIE STO PAVLOVIĆA IVANA. Za razliku od Truhelke i Asbótha, oni smatraju da se u ovome slučaju ne radi o Ivanišu, sinu vojvode Radoslava Pavlovića, niti o nekom drugom članu poznate vlastelinske porodice Pavlovića iz istočne Bosne, zbog toga što se Ivaniš nikada ne spominje kao Ivan i što Pavlovići iz Borča nisu imali svoje posjede tako daleko na zapad, tj. s desne strane Neretve. Oni misle da ovaj Ivan pripada nekoj drugoj porodici Pavlovića koji su kao Srbi ili Vlasi mogli biti naseljeni u Bukovicu od strane Turaka[169]. U novije vrijeme ovaj natpis su razmatrali još M. Vego i P. Anđelić. M. Vego je spornu riječ čitao kao GROB, a ne kao STO. Njegov natpis u transkripciji glasi: SI E GROB(') PAVLOVIĆA IVANA. On je rekao da su slova G i R u ligaturi, da se od slova B vidi samo trbuh i da na kraju te riječi nema poluglasa, zbog toga što „za njega nema prostora". On kaže da je natpis sadržajno siromašan, da se uz ime ne navodi nikakova titulatura, a da je, naprotiv, stolica bogato ukrašena, zbog čega misli da ona potječe iz doba bosanske samostalnosti, tj. od prije 1463. god. i da možda pripada Dabišićima iz župe Neretve, a da je natpis uklesan naknadno, u XV ili početkom XVI v., vjerovatno na mjestu gdje je ranije postojao neki ukras[170]. Vego je još jedanput objavio ovaj natpis, ali bez mekog glasa[171]. P. Anđelić je u jednoj prilici natpis čitao kao SIE GROB PAVLOVIĆA IVANA[172], a u drugoj kao SIE STO PAVLOVIĆA IVANA[173]. Inače, on je smatrao da je stolica pripadala nekoj od kraljevskih ličnosti, a da je kasnije prenesena na groblje i pretvorena u nadgrobni spomenik nekog feudalca Ivana Pavlovića.

Nedavno sam ponovo pregledao natpis na stolici iz Donje Bukovice. Prije svega, čini se da je on uklesan naknadno, na prostoru gdje je prvobitno bio ili reljefni motiv ili neki drugi natpis, koji je uništen, preklasan, da bi sadašnji mogao doći na to mjesto. Osom toga, ovaj natpis nije prilagođen datoj površini; ostalo je oko polovinu prostora koji nije iskorišten. Sasvim je očit nesklad između ukrasa na stolici, koji zbog krune na glavi žene i heraldičkog grba, pripadaju kraljevskoj ličnosti, i odveć jednostavnog i oskudnog natpisa iz koga se ne vidi ni društveni status imenovane ličnosti. Dosadašnje nejednako čitanje dolazilo je otuda što su slova druge riječi natpisa oštećena, zbog čega su neki istraživači tu riječ čitali kao GROB, a neki kao STO. Različito čitanje te riječi dovelo je do toga da su jedni spomenik vidjeli kao nadgrobnik, a drugi kao stolicu.

---

[167] Ć. Truhelka, *Starobosanski pismeni spomenici*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. VI, Sarajevo 1894, 771—773; Isti, *Wissenschaftliche Mittheilungen...* IV, Wien 1896, 343.

[168] V. Ćurčić, *n. d.*, 29.

[169] Đ. Mazalić — A. Kućan, *Kameni stolac...*, 41—48.

[170] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi...*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., knj. XV—XVI (Arheologija), Sarajevo 1960—1961, 263—264.

[171] Isti, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1962, br. 8.

[172] P. Anđelić, *n. d.*, 253—254.

[173] Isti, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic 1975, 254.

Prema mome uvidu, iako su slova natpisa prilično izlizana, a neka i okrnjena, druga riječ nije sporna: ona glasi STO, a ne GROB'. Kod slova T treći uspravni krak je nešto kraći (oštećen je), što je zavelo neke istraživače da u tome vide ligaturu između G i R. Ne postoji slovo B, niti tanki poluglas iza njega, jer za njih nije ni bilo mjesta. Vjerovatno je i okolnost da je stolica viđena na groblju utjecala na opredjelenje nekih istraživača da je proglase nadgrobnikom.

Slova ovoga natpisa su relativno malena, ali su dosta ujednačena i skladna, što ne odaje slabog majstora. (Ona su danas oštećena, zbog čega prvi utisak može da prevari.) Većina slova imaju oblike bosanske epigrafike XV v., tako npr. T, N, S, E, A i R. Mogli bismo očekivati da slovo O bude okruglo, a ne duguljasto, i da slovo V bude pravougaono, ali i ovaj natpis je dokaz da su neka slova bila u dugoj upotrebi kao i da u tome pogledu nije bilo stroge dosljednosti. U natpisu nema skraćenica, nema upotrebe tankog poluglasa, niti nekih znakova interpunkcije, ali postoji ligatura između slova A i V u trećoj riječi.

Prema tome, natpis u transliteraciji glasi ovako:

СНЄ СТО ПѢЛОВНѪ НВѦNѪ

Njegova transkripcija je sljedeća:
SIE STO PAVLOVIĆA IVANA.

Paleografske osobine natpisa najviše govore o tome da je on nastao u drugoj polovini XV v. Prema reljefima, prventveno prema predstavi krune i grba, stolica je nastala u razdoblju bosanskih kraljeva i pripada nekoj kraljevskoj ličnosti, najvjerovatnije Jeleni Gruboj, kako je to i Anđelić pretpostavio, a, prema natpisu, stolica je po drugi put iskorištena od strane nekog Ivana Pavlovića, vjerovatno nižeg vlastelina i turskog funkcionera u ovome kraju iz druge polovine XV v. (vidi sliku br. 17).

Kosor

Natpis na pokretnoj stolici iz Kosora, koja je sada u Sarajevu, uklesan je u 6 nejednako dugačkih redova na njenoj vanjskoj desnoj bočnoj strani (gledajući od stolice).

Prvo obavještenje o ovome natpisu dao je V. Vuletić-Vukasović 1888[174]. Tom prilikom on je rekao da je natpis prepisao Hristofor Milutinović, jeromonah iz Žitomislića, sa graničnog kamena — „marginje". Pročitan je ovako: SI KAMI VARDA ČJLI JE BIO ČILI E SADE ČILI NEĆ(E) B(I)TI.

Natpis je objavio i V. Radimsky 1891. god[175]., ne spominjući pri tome Vukasovićevo prethodno obavještenje. U transkripciji njegov nat-

---

[174] V. Vuletić—Vukasović, *Starobosanski natpisi u Bosni i Hercegovini*, Viestnik hrvatskog arkeologičkog družtva X, Zagreb 1888, br. 3, str. 72, broj natpisa XXXIV.

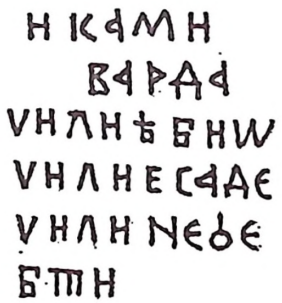
[175] V. Radimsky, *Bišće-polje kod Mostara*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj. II, Sarajevo 1891, 182, sl. 38; Isti, *Wissenschaftliche Mittheilungen*... II, Wien 1894, S. 27, F. 42.

pis glasi: SI KAMIN' VARDA ČI LI JE BIO ČI LI JE SADE ČI LI NEĆE BITI.

Lj. Stojanović ga je uvrstio u svoju zbirku natpisa, ali on kod njega izgleda nešto malo drugačije: SI KAMI NA VARDA ČI LI E BIO ČI LI E SADE ČI LI NEĆE B(I)TI[176].

Natpis je objavio i V. Ćurčić, a u novije vrijeme i M. Vego. V. Ćurčić prenosi čitanje V. Radimskog i kaže da riječ VARDA znači isto što i GLE[177]. M. Vego se najviše zadržao na tumačenju riječi KAMIN i VARDA. Za njega riječ KAMIN ima značenje riječi KAMI ili BILJEG, koje nalazimo na stećcima, po čemu zaključuje da se u ovome slučaju ne radi o stolici, nego o nadgrobnom spomeniku. On misli da je stolica pretvorena u nadgrobnik od strane nekog vlastelina VARDA, čije je prezime nastalo od funkcije zapovjednika državnih straža, zbog toga što se straža na italijanskom jeziku kaže *guardie*, ili *po* dubrovačkom *vardare*, od čega je nastala naša riječ *varda*, koja ima značenje riječi straža, stražara. Vego smatra da je na taj način najprije nastalo prezime VARD, odnosno VARDA, a potom i VARDIĆ (U vezi s tim on navodi zanimljiv podatak, koji kaže da je knez Vukac Vardić 1411. god. bio u službi Sandalja Hranića). Vego ovaj natpis čita kao i Radimsky, a datira ga u posljednje decenije XIV ili u prvu deceniju XV v., odnosno prije 1411. god[178].

Prema tome, ovaj natpis u fransliteraciji glasi:

Početak natpisa je oštećen, ali je očito da se radi samo o jednom slovu, koje bi, po analogiji, moralo biti S u riječi SI. Druga riječ nije KAMIN, nego KAMI, zbog toga što nema prostora za još jedno slovo, a pogotovo za dva slova, ako imamo u vidu tanki poluglas iza suglasnika na završetku riječi. Osim toga, dosada se u ćiriličkoj epigrafici Bosne i Hercegovine nije pojavila riječ KAMIN, dok smo riječ KAMI evidentirali nekoliko puta.

[176] Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi II*, Beograd 1903, 482, broj natpisa 4723.

[177] V. Ćurčić, *n. d.*, 28. sl. 1.

[178] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., knj. XV—XVI, (Arheologija), Sarajevo 1960—1961, 266—267; Isti, Zbornik srednjovjekovnih natpisa... I, Sarajevo 1962, br. 21.

Riječ KAMI u nekim natpisima stećka mi smo dosad tumačili kao ime za nadgrobnik, u značenju riječi *kamen*. Nije isključeno, međutim, da je klesar tim terminom htio da kaže da je odnosni stećak kamena spomenička oznaka, kameni biljeg, odnosno da je samo *kamen*, zbog čega onda, u konkretnom slučaju stolice, termin KAMI ne bi imao značenje nadgrobnog, nego opšteg spomenika koji osigurava spomen na određenu ličnost. Zbog toga sam više sklon tumačenju ovoga spomenika iz Kosora kao stolice, a ne kao nadgrobnika.

U prvom dijelu prostora drugog reda natpisa je bio oštećen kamen, zbog čega tu nisu ni klesana slova. Dalje je natpis sasvim čitljiv. Ne mislim da je riječ VARDA trebalo objašnjavati na Vegin način. Vardići su sitni i skoro beznačajni feudalci, a osim toga nisu iz ovoga kraja, zbog čega ne vidim razloga da im se pripisuje stolica iz Kosora, pa makar i kao nadgrobni spomenik. Vjerovatno je ta riječ u našem slučaju, u značenju GLE, GLEDAJ ili PAZI, upotrebljena da skrene pažnju prolaznika i posmatrača na ovaj važan spomenik[179].

U natpisu se dalje kaže da je ovaj spomenik ranije pripadao nekom drugom, zatim da i sadašnja njegova pripadnost nije trajna, te da će i u budućnosti promijeniti svoga vlasnika. Sve je to rečeno u znaku pitanja. Vjerovatno se o tome pitaju i tadašnji vlasnik i pisar natpisa, a onda i sami posmatrači spomenika. Riječi su izvorne narodne: ČI LI JE, a ne ČIJI LI JE i SADE, a ne SADA. I negativno upitni izraz ČI LI NEĆE BITI zanimljiva je odlika tadašnjeg jezika. (vidi sliku br. 24).

Slova natpisa su relativno velika, uspravna i jednako razmaknuta. Slova su pretežno uglasta, ali pisar nije sasvim dosljedan u njihovom izboru i oblikovanju. Jednom slovo jat upotrebljava u značenju JE, a drugi puta u tu svrhu koristi slovo E, u jednom slučaju njegovo L ima produženu vodoravnu crticu u svom gornjem dijelu, a u drugim slučajevima te crtice nema, jednom je njegovo E polukružno, a drugi puta je upotrebljeno uglasto itd. Pisar upotrebljava slovo V sa dva uglasta trbuha, iako je po vremenu nastanka natpisa prije mogao doći pravougaoni oblik toga slova, jer, s druge strane, ne upotrebljava stariji oblik slova T, nego mlađi — sa tri uspravne noge. Ističu se njegova relativno velika slova M i omega, a sasvim mu je neobično slovo Ć, koje se sastoji od kružnice i uspravne crte od kružnice prema gore, bez poprečne crte. Treba još reći da je u posljednjoj riječi, u riječi BITI izostalo, vjerovatno nehotimično, jedno slovo I. U natpisu nema ligatura, niti skraćenica.

Po obliku slova, upotrebi nekih jezičkih termina i izraza, kao i nekih okolnosti, kao što je narodno predanje o pripisivanju spomenika Hercegu Stjepanu, najvjerovatnije je da stolica potječe iz prve polovine XV v.

Uz dokumentarnu, paleografsku, likovnu i jezičku vrijednost, ovaj natpis ima i svoju književnu dimenziju. U njemu je na veoma slikovit način izražena životna filozofija; on je izvanredan primjer narodnog iskustva i mudrosti, jer govori o neumitnosti promjena u toku vremena, a u ovisnosti od toga i o sudbini predmeta koji služe ljudima i imaju određeno značenje u njihovom životu. Po tome je on sasvim originalna pojava.

---

[179] Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU, sv. 85, Zagreb 1972, 576.

Ošanići

Veća nepokretna stolica sa naslonima za leđa i rukeima uklesan natpis bosančicom u dva dijela. Prvi njegov dio je na vodoravnoj i nešto nakošenoj površini iznad naslona za leđa, a drugi na gornjem dijelu vanjske desne bočne strane stolice.

Ovaj natpis je prvi zabilježio V. Vuletić-Vukasović. Čitao ga je ovako: MIESTO VOEVODE STIPANA MILORADOVIKA A PONOVI BI VOEVODA PETAR' SIN' MU. Pri tome je izrazio misao da se radi o Stjepanu Miloradoviću, koji je, prema jednom dokumentu iz Dubrovačkog arhiva, zajedno sa bratom Đorđem, predvodio jednu četu trebinjskog kneza Petra Pavlovića 1416. god. protiv Dubrovačke Republike. Za sam natpis je rekao da umjesto slova Ć u prezimenu stoji slovo K, te da se navedeno BI može čitati kao JU[180]. (PONOVI JU, tj. CRKVU, kaže on.)

Devet godina iza toga natpis su objavili Kosta Hörmann i Vaclav Radimsky. Oni su natpis ovako pročitali: ASE STO VOEVODE STIPANA MILORAD(OVIĆA) A PONOVI GA VOEVODA PETAR SIN' MU. Pri tome se oni nisu upuštali u analizu pisma, jezika ili sadržaja natpisa. Služeći se naučnom radnjom arhimandrita Nikifora Dučića o manastiru Žitomisliću, naveli su samo kako se pretpostavlja da je donator toga manastira bio Petar, sin vojvode Stipana[181].

Prema čitanju K. Hörmanna i V. Radimskog, natpis je objavio i V. Ćurčić[182].

I Lj. Stojanović je objavio ovaj natpis, i to na dva mjesta[183].

U novije vrijeme je i M. Vego pisao o ovome natpisu. Njegova transkripcija natpisa izgleda ovako: + A SE STO VOJEVODE STIPANA MILORADOVIĆA A PONOVI GA VOJEVODA PETAR' SIN' MU[184]. Vego smatra da je stolica klesana za života vojvode Stipana Miloradovića, a da je natpis uklesan kasnije, nakon smrti ovoga vojvode, za života i po nalogu njegovog sina vojvode Petra, oko 1470—1488. god.

Ja sam natpis na stolici u Ošanićima pregledao u avgustu 1981. god.

U kritičkom osvrtu na dosadašnje čitanje mogu reći da je Vukasović napravio prilične greške. Nije vidio krstić ispred natpisa, umjesto prve riječi ASE on je izmislio slova MIE i spojio ih sa drugom riječi, u prezimenu je samovoljno zapisao slovo K umjesto slova Ć, koje se tamo nalazi, a umjesto vidljive riječi GA on stavlja BI i kaže da se to može čitati kao JU i pri tome misli na izgradnju ili popravak crkve, što je sasvim pogrešno. Griješili su i Hörmann i Radimsky. Ni oni nisu zapazili krstić ali su pretpostavili da ta slova postoje. Njihov mali propust je u tome što

[180] V. Vuletić—Vukasović, Viestnik hrvat. arkeol. družtva V, Zagreb 1883, br. str. 22—23 i br. 2, str. 56.

[181] K. Hörmann i V. Radimsky, *Ošanić kod Stoca*, Glasnik Zemaljskog muzeja IV, knj. I, Sarajevo 1892, 47—49, sl. 11 i 12; isti, *Wissenschaftliche Mittheilungen...* II, Wien 1894, S. 42—43, Fig. 11—12.

[182] V. Ćurčić, *n. d.*, 29.

[183] Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi III*, 481, br. natpisa 4722; isti; *Stare srpske povelje i pisma I*, drugi dio, br. 785.

[184] M. Vego, *Novi i revidirani natpisi...*, Glasnik Zemaljskog muzeja n. s., XVII (Arheologija), Sarajevo 1962, 202—203; Isti, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa BiH II*, Sarajevo 1964, br. 56.

ispred teksta, a nisu vidjeli ni pet posljednjih slova prezimena — OVIĆA,

su u svojoj transliteraciji natpisa slova N napisali kao da je ono češće, sa dvije uspravne i jednom kosom linijom između njih, umjesto da su ga napisali kao manje uobičajeno: sa jednom uspravnom, jednom vodoravnom i još jednom polovicom uspravne crte.

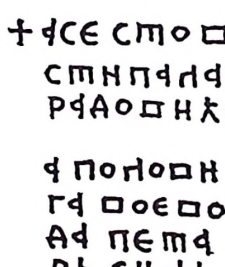
M. Vego je natpis dobro vidio i pravilno ga pročitao. Jedino bih primijetio da je i on u svojoj transliteraciji trebalo da slovo N napiše kako ono zapravo izgleda, kao i da slovo T napiše sa tri, a ne sa jednom uspravnom crtom.

Već je rečeno da se natpis sastoji iz dva dijela. Za razliku od M. Vege, ja mislim da je drugi dio pisan nekoliko godina kasnije nego prvi, zbog čega bi se moglo reći da se ovdje radi o dva natpisa, a ne o jednom iz dva dijela. Prvi dio natpisa, odnosno prvi natpis, ima tri nejednako dugačka reda, a drugi pet također nejednako dugačkih redova. Odmah upada u oči da redovi nisu sasvim pravi, niti su jednako razmaknuti. Slova su nejednako široka i visoka, a nisu ni jednako razmaknuta. Ni isto slovo nije jednako veliko, npr. slovo D je jedanput vrlo veliko, a drugi puta vrlo maleno. Relativno velikim dimenzijama ističu se najviše slova E i S, a malim slovo O. Gotovo sva slova su u uspravnom položaju. Nakošena su slova R i A.

Natpis počinje krstićem, kakav slučaj često susrećemo i kod natpisa na stećcima. Slovo A ima relativno dugačko stablo, sa trbuhom oko njegove sredine, O je obično, kao ne baš pravilan krug, E je nepravilan veliki luk, sa dukačkom srednjom crtom koja izlazi iz njegove sredine i stoji nešto koso. I slovo S je nepravilan luk. Slovo T je pisano sa tri uspravne crte koje su u vrhu spojene jednom vodoravnom i u tome je majstor bio dosljedan. Slovo V je uvijek u obliku pravougaonika. Slovo D ima krakove koji se znatno pružaju prema dolje. Slovo N je dosljedno pisano kao jedna uspravna i jedna prelomljena crta. Vodoravni dio prelomljene crte je obično nakošen, a uspravni se produžuje prema dolje. Slovo M je dosta plitko i prema dolje dosta raširenо, raskoračeno. To su uglavnom važnije odlike slova ovoga natpisa (vidi sliku br. 26).

Treba još reći da pisar poznaje znak za meki poluglasnik i koristi ga na kraju riječi koje se završavaju konsonantom. U natpisu nema slova jat, a slovo E je korišteno i u značenju JE. U natpisu nema ni skraćenica, niti ligatura.

Prema tome, ovaj natpis u transkripciji glasi:

Oblici slova i način pisanja govore o relativno kasnijem vremenskom periodu bosanskohercegovačkih srednjovjekovnih epigrafskih spomenika, prvenstveno stećaka sa natpisima, s kojima su čvrsto povezani. Na takvo datiranje upućuju najviše oblici slova T, V i N, ali i većina ostalih. Prema svemu, izgleda najvjerovatnijim da natpis stolice iz Ošanića potječe iz druge polovine XV v.

Kod samoga urezivanja natpisa majstor je imao velikih teškoća zbog toga što je površina kamena bila neravna. U međuvremenu su, zbog djelovanja atmosferilija, neka slova postala manje izražajna, pa i ponešto oštećena.

Po svemu se vidi da ovaj natpis nije djelo najboljeg majstora. Većina slova drugog dijela natpisa (drugog natpisa) imaju obilježje i karakteristike slova prvog dijela (prvog natpisa), zbog čega izgleda da se radi o jednome, a ne o dva majstora, bez obzira što su ti dijelovi pisani u razmaku od nekoliko godina. Po svojim osobinama ovi natpisi uveliko sliče natpisima stećaka u okolini Stoca, prvenstveno onim na Radimlji i u Boljunima, zbog čega bi bilo osnova pretpostavci da su rad majstora iz Boljuna, možda kovača Grubača ili dijaka Semorada, odnosno njihovih učenika i saradnika.

U ovome natpisu se navode dvojica Miloradovića — vojvoda Stipan i sin mu vojvoda Petar. Gore je već rečeno da su Ošanići zavičaj ugledne vlaške porodice Miloradovića. Porodično groblje ove porodice je na Radimlji u Vidovom polju, ispod Ošanića. Jedna nadgrobna ploča, sa natpisom koji spominje pokopanoga Radoslava Hrabrena, nalazi se pokraj pravoslavne crkve u Ošanicama, zadužbine Hrabenâ Miloradovića. Nije poznato ko je taj Radoslav; vjerovatno je otac ili djed vojvode Stipana, što znači da su grob i ploča sa natpisom nastali nešto prije zasnivanja nekropole na Radimlji, koju općenito i okvirno datiramo u XV—XVI v.[185] Izgleda da su se članovi ove porodice najprije zvali Hrabreni, a onda Hrabreni Miloradovići, odnosno Miloradovići Hrabreni. Prema jednome natpisu, pod stećkom Radimlje pokopan je DOBRI RADOJE, brat vojvode Petra Miloradovića — Hrabrena. Iako ne postoji njegov epitaf, misli se da na Radimlji leži i vojvoda Stipan, koji je umro oko 1470. god. Njegov sin vojvoda Petar spominje se 1477. god. kao katunar Hrabrena Miloradovića i vojvoda Donjih Vlaha, a umro je oko 1488. god.[186] Mislim da se drugi dio natpisa odnosi na izvjesno preklesavanje i dotjerivanje stolice (A PONOVI GA...), koje je uslijedilo iza smrti vojvode Stipana, a za života vojvode Petra, koji je stolicu naslijedio od oca, iza 1470, a svakako prije 1488. godine.

[185] A. Benac, *Radimlja*, Sarajevo 1950.

[186] B. Hrabak, *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., knj. VIII, Sarajevo 1953, 325—328.

V. ANALOGIJE

Gore je bilo riječi o kamenim stolicama koje su otkrivene i evidentirane u drugim krajevima Jugoslavije, izvan današnje i srednjovjekovne teritorije Bosne i Hercegovine. Tako je rečeno da se jedna nepokretna stolica — klupa nalazi iznad grada Prilepa, u Makedoniji, zatim da se jedna pokretna stolica nalazi kod Ivangrada, u Crnoj Gori, da se dvije nepokretne stolice — klupe nalaze na utvrđenom gradu Ostrovici kod Rudnika, u Srbiji, te da se jedna nepokretna stolica nalazi kod Šentjerneja, u opštini Novo Mesto, u Sloveniji. Sve te stolice su vrlo slične bosanskohercegovačkim stolicama, posebno onim u žive stijene uklesanim, bez ukrasa i natpisa, zbog čega se sa puno razloga može govoriti o zajedničkim uslovima i motivima njihove egzistencije — o istim ili vrlo sličnim funkcijama stolica, kao i o istom vremenu njihovog klesanja i korištenja.

Osim ovih, navedeno je i postojanje kamenih sjedišta kod sela Gata, u okolini Omiša, u Hrvatskoj, i kamenih sjedišta u selu Vrbi, kod Radovljice, u Sloveniji. Za studij bosanskohercegovačkih stolica ovi specifični spomenici su također važan naučni materijal.

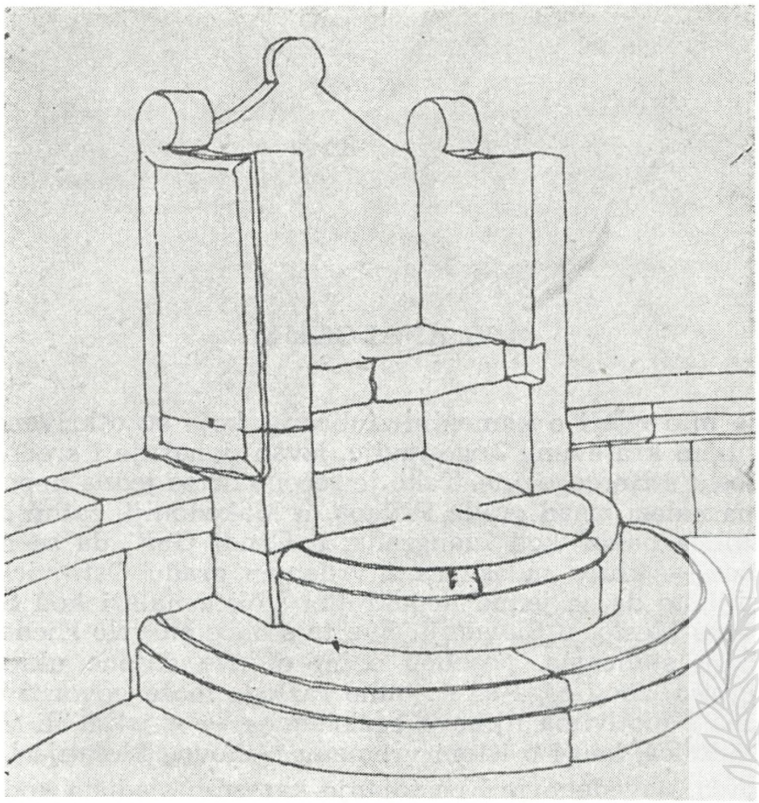
Uz ove spomenike sa terionija drugih republika naše zemlje, bilo je govora i o još jednom jedinstvenom i zanimljivom spomeniku — o velikoj pokretnoj stolici sa dva sjedišta na Gosposvetskom polju, danas u austrijskoj Koruškoj. Osobito je važno što je ta stolica slovenskog porijekla i što je vezana za običaj slovenskog narodnog prava.

* * *

U traženju analogija našim kamenim stolicama moramo imati u vidu i činjenicu da se i u nekim našim crkvama nalaze vrlo slične kamene stolice.

Tako se, npr., u manastirskoj crkvi Bogorodičinog Uspenja u Morači, u Crnoj Gori, koju je 1252. god. podigao i ukrasio Stefan, sin velikog kneza Vukana i unuk Simeona Nemanje, u centru apside nalazi kameno episkopsko prijestolje. To prijestolje ima naslone za leđa i za ruke, koji se završavaju poluloptama i ugraviranim spiralama, zatim ima polukruž-

no oblikovani podnožnik a isto tako oblikovano i postolje. Na bočnim stranama prijestolja plastično je predstavljen po jedan grifon, sa malim uzdignutim krilima i dugačkim repom, u pokretu[187] (slika br. 38).

Sl. 38 — Kameno episkopsko prijestolje u manastirskoj crkvi Bogorodičnog Uspenja u Morači (Crna Gora) — crtež J. Maksimović

U priprati Crkve sv. Apostola u Pećkoj patrijaršiji, sa sjeverne strane glavnog portala, nalazi se kamena stolica sa naslonima za leđa i ruke, sastavljena od ploča klesanih od ružičastog pješčara, postavljena na zidno postolje obloženo pločama. Zbog toga što se na zidu iznad stolice nalazi slikani portret sv. Save, Vojislav J. Đurić smatra da se u ovome slučaju radi o prijestolju prvog srpskog patrijarha sv. Save.[188] U svojoj studiji o stolici u Peći V. Đurić je naveo da se u Crkvi Rize Bogorodice u Bijeloj, u Boki kotorskoj, nalazi zidano prijestolje i iznad njega slikani portret episkopa Danila, iz XVIII v., a u Katedrali na Torčelu kod Venecije kamena katedra i na zidu iznad nje mozaičko poprsje episkopa Heliodora, iz XI ili XII v.[189]

---

[187] J. Maksimović, *Kamena dekoracija Morače*, Zbornik za likovne umetnosti 2, Novi Sad 1966, 33—49.

[188] V. Đurić, *„Presto svetoga Save"*, Spomenica u čast novoizabranih članova Srpske akademije nauka i umetnosti, Posebna izdanja SANU, knj. CDLII, Spomenica, knj. 55, Beograd 1972, 93—104.

[189] Isti, *n. d.*, 93.

Dijelovi kamenih episkopskih prijestolja, bez ukrasa, sačuvani su u srednjovjekovnim manastirskim crkvama u Peći, Dečanima i Lešku. Prijestolje u tzv. Aleksandrovom konaku u Peći je od šarenog mramora i nazvano je „stolom pećkog patrijarha", u Dečanima je od bijelog mramora, naslonjeno uz jugozapadni stub pod kupolom i veže se za kraljevsku ličnost („kraljevski sto") iz prve polovine XIV v., a ono u Lešku je iz vremena kralja Milutina i stoji u desnoj pjevničkoj apsidi[190].

U nekim srpskim srednjovjekovnim crkvama su ustanovljene kamene stolice koje se pripisuju igumanima. Tako je jedna „igumanska stolica" ugrađena iznad sokla zapadno od ulaza u pripratu kralja Radoslava u Studenici. Stolica je od ploča, ima sjedište i naslone za ruke i za leđa[191]. Na frontalnoj strani naslona uklesan je kratak ćirilički natpis, sa navedenom 1172. godinom. Nedavno je ova stolica demontirana. (Prilaže se fotos ove stolice dr. Đurđa Boškovića iz 1935. godine — slika br. 38 a.). Slične stolice, tzv. „igumanski tronovi", nalaze se i u nekim svetogorskim crkvama — u Lavri i Vatopedu[192].

U nekim rimokatoličkim katedralama u našoj zemlji postoje kamene biskupske katedre. Tako u Katedrali u Poreču postoji biskupska katedra iz VI v. Ona se nalazi u apsidi Eufrazijeve bazilike, ukompovana sa polukružnom kamenom korskom galerijom. Sastoji se od bijelih mramornih ploča, ima naslone za ruke i za leđa, kao i 5 stepenica kojima joj se prilazi. Sjedište joj je pravougaono, dugačko 80, a široko 40 cm. Ploče koje služe kao nasloni za ruke debele su 8 cm, odozgor su lučno urezane, a na prednjim uskim stranama imaju niz plastičnih poluljabučica, koje su jedini ukrasi stolice. Kao naslon za leđa služi zid apside. Ukupna dužina stolice iznosi 92, a širina 56 cm. Od galerije je odignuta 100 cm. Desno i lijevo od katedre na zidu bazilike nalazi se monogram biskupa Eufrazija[193]. Ova katedra još nije obrađena i publicirana u stručnoj literaturi.

U Poreču sam 1982. god. vidio još jednu kamenu katedru. Ona se sada nalazi u jednom uglu narteksa Eufrazijeve bazilike, a potječe iz stare Dominikanske crkve sv. Ivana koja je u IX. v. bila na položaju Livada, na periferiji Poreča. Isklesana je od jednog komada kamena, sa pravougaonim sjedištem i naslonima za ruke. Nema naslona za leđa. Sjedište joj je dugačko 50, širiko (duboko) 53 cm, a od površine zemlje odignuto 40 cm. Nasloni su debeli 20, a visoki 35 cm. Odozgor su zaobljeni, a sa vanjskih strana dva puta lučno urezani. Ukupne dimenzije ove stolice su: dužina 90, širina (dubina) 53, visina 75 cm. Dužinom stolice, odmah ispod sjedišta sa frontalne strane proteže se plastično isklesan friz od dviju povijenih prepletenih vrpca, koji se pravougaono lomi i nastavlja visinom naslona. Uvrh naslona je po jedan motiv krsta čiji se krakovi završavaju kao sidra. Na gornjem dijelu vanjske strane jednog naslona isklesan je friz, koji se sastoji od niza kukica (motiv koji se još naziva

[190] V. Han, *Profani namještaj na našoj srednjovjekovnoj fresci*, Muzej primenjenih umetnosti 1, Beograd 1955, 39.

[191] M. Radan—Jovin, *Studenica*, Saopštenja Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture NR Srbije, knj. XII, Beograd 1979, 92, sl. 58. Zahvaljujem akademiku Đurđu Boškoviću na fotosu i obavještenju.

[192] Kao napomena 189.

[193] Zahvaljujem dru Dragutinu Nježiću, biskupu u Poreču, na pažnji i pomoći da ovu katedru upoznam 1982. god.

„pasjim skokom") koje se u svom krajnjem dijelu malo povijaju, tako da sliče S spiralama. Na vanjskoj strani drugog naslona prikazan je niz uspravnih vrpca koje se u svojim gornjim završecima spiralno povijaju na jednu stranu. Ova originalna predromanička katedra također nije stručno obrađena, ali je njen dobar crtež objavljen 1905. i 1912. god.[194]

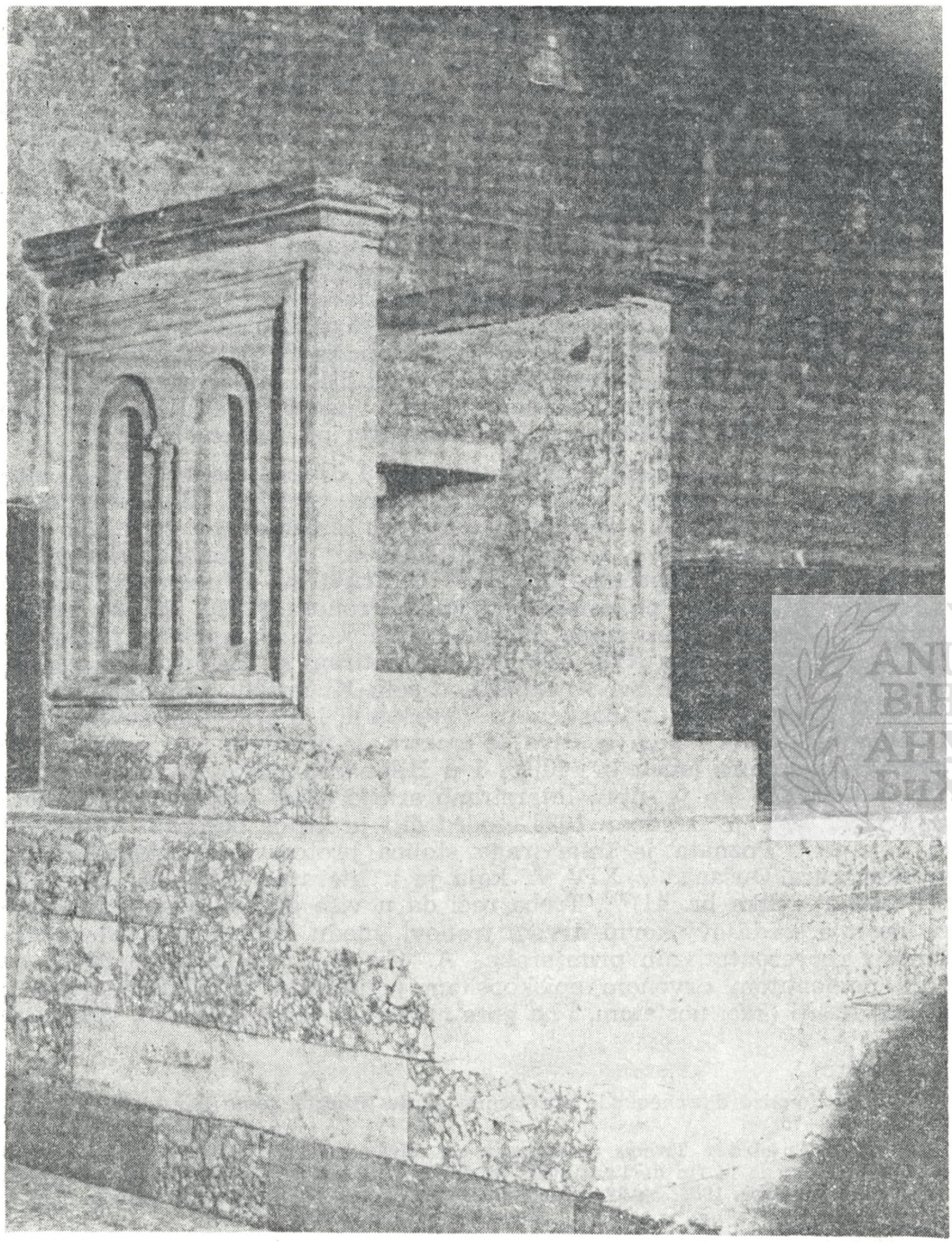

Sl. 38a — „Igumanska stolica" u priprati kralja Radoslava u Studenici — fotos Đ. Boškovića

U Katedrali sv. Anastazije (sv. Stošije) u Zadru sačuvana je romanička biskupska katedra, izrađena od ružičaste breče i sivog mramora, sa naslonima za leđa i ruke, na postolju sa 5 stepenica. Sjedište je na stubiću. Bočne plohe katedre sa vanjske strane su profilirane. Kao naslon za leđa služi zid apside (slika br. 39)[195].

[194] Caprin, *Istoria mobilissima I,* 67 i II, 23, Trieste 1905—1907; F. Babudri, *Le Antiche chiese di Parenzo,* Parenzo (Poreč) 1912, Tabla XII. Zahvaljujem dru Dragutinu Nježiću, biskupu u Poreču, koji mi je pomogao da upoznam ovu stolicu i navedene bibliografske podatke.

[195] I. Petricioli, *Dva priloga povijesti zadarske katedrale,* Peristil XXII, br. 22, Zagreb 1979, 8—14, sl. na str. 8 i 13.

Sl. 39. — Kamena biskupska katedra u Katedrali sv. Stošije u Zadru (Hrvatska) — fotos I. Petriciolia

Slične kamene katedre su nađene u Italiji i u drugim sredozemnim i zapadnoevropskim zemljama. Tako su nađene u rimskim katakombama, ima ih u Crkvi sv. Petra u Vatikanu i u nekim starijim crkvama u Rimu i u drugim gradovima Italije. Tako se, npr., u Raveni nalazi vrlo ukrašena katedra biskupa Maksimiena, iz VI v. I u nekim romaničkim crkvama u Francuskoj se nalaze kamene katedre[196]. Već sam naveo da se u Katedrali na Torčelu kod Venecije nalazi jedna kamena biskupska katedra. A. Grabar je proučio četiri sačuvana kamena episkopska prijestolja južne Italije iz XI i XII v., sa životinjama i ljudima kao nosačima, i jedno drevno prijestolje, za koje je utvrdio da imaju profano porijeklo, koje je još od asirskih i persijskih vladara, preko Egipta, minojske Krete i drevne Grčke, dospjelo do rimskih careva, a potom i do zapadnoevropskih vladara i crkvenih velikodostojnika[197]. Za ustanovljene ranokršćanske biskupske kamene katedre u Italiji u našoj stručnoj literaturi je izražena misao da su nastale pod vizantijskim utjecajem, kao „nastavak antičke tradicije pravljenja sjedišta od kamena"[198].

Po crkvama kod nas i u svijetu postoje i drvene stolice koje su služile kultnim potrebama, najčešće pripisivane visokim crkvenim dostojanstvenicima. Tako je u Dečanima sačuvano izrezbareno i ukrašeno prijestolje, po obliku slično onome „kraljevskom" od mramora, vjerovatno s kraja XIV v. ili s početka XV v.[199] U Crkvi sv. Klimenta u Ohridu nalazi se intarzirano prijestolje episkopa Prohora (1528. g.), sa bazom na dvije stepenice i naslonima za leđa i ruke[200]. Slična sjedišta, takozvani „igumanski stolovi", iz XIV—XVI v., evidentirani su na nekoliko mjesta, kao, npr., u Manastiru sv. Arhanđela u selu Kučevištu kod Skoplja, zatim u crkvi Pčinjskog manastira, u Makedoniji, i u crkvi Manastira Pive, u Crnoj Gori. Za stolicu iz Pive se smatra da je djelo nekog od hercegovačkih majstora (slika br. 40)[201]. I u Hilandaru postoji nekoliko drvenih stolica, kao što je, npr., intarzirano arhijerejsko prijestolje u Sabornoj crkvi, koje je izrađeno 1635. god. i čiji je ktitor bosanski mitropolit kir Isaije[202]. Poznata je intarzirana stolica protosevasta Hrelje, vazala srpskog cara Dušana, iz XIV v., koja je u literaturi nazvana „Hreljino prijestolje" (slika br. 41)[203]. Treba reći da u više gradova zapadne Evrope postoje srednjovjekovni drveni tronovi, među kojima ima vrlo ukrašenih i reprezentativnih primjeraka. A. Grabar je utvrdio da se na gore pomenutom drvenom episkopskom prijestolju iz Montevergine, u južnoj Italiji (kao, uostalom, i na gore navedena četiri kamena), vidi utje-

---

[196] Dictionaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, tome troisieme, Paris — VI, 1948, 19—75.

[197] A. Grabar, *Trônes épiscopaux du XIeme et XIIeme siècle en Italie méridionale* (L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen Age — Collège de France, premier volume), Paris 1968, № 28, p. 365—392.

[198] V. Han, *n. d.*, 38.

[199] Ista, *n. d.*, 40.

[200] Ista, *Intarzija na području Pećke patrijaršije* XVI—XVIII veka, Novi Sad 1966, 36—37.

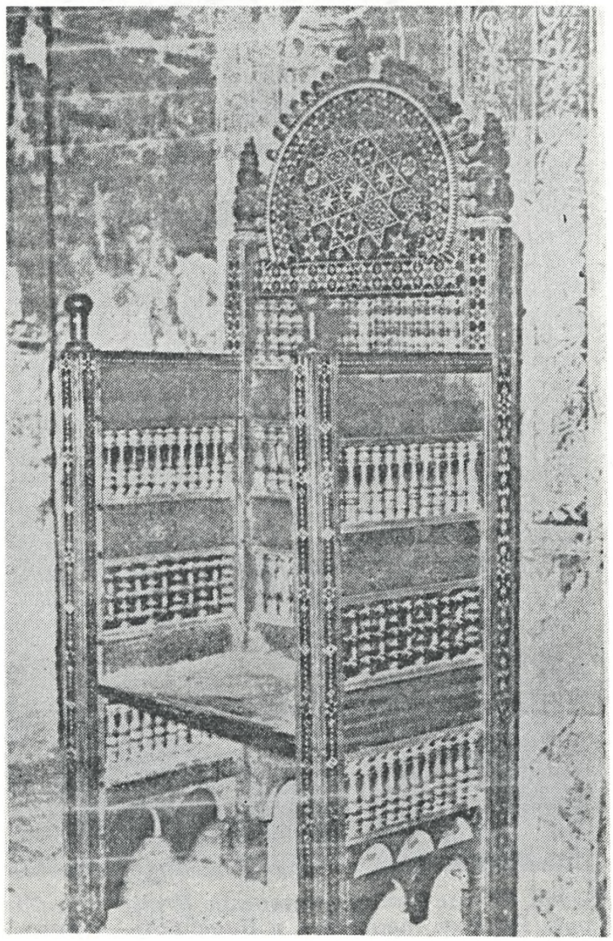
[201] Ista, *n. d.*, 71.

[202] Ista, *n. d.*, 102.

[203] Ista, *n. d.*, 21—22.

caj tadašnje savremene islamske umjetnosti. On misli da to prijestolje nije direktno pravljeno za episkopa, nego da je uzeto iz nekog vladarskog dvorca i preneseno u crkvu[204].

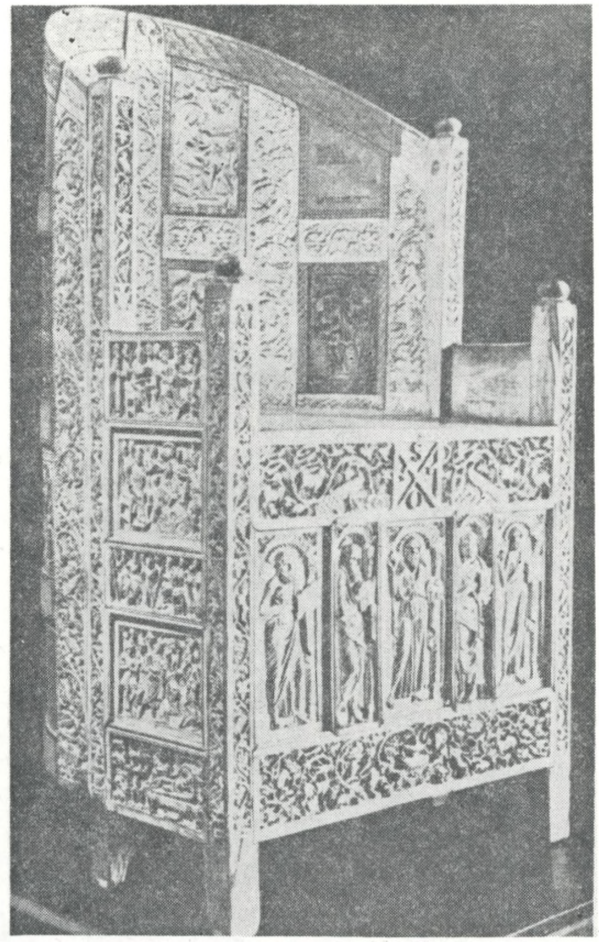
Na nekim našim srednjovjekovnim freskama i ikonama, zatim na kamenoj i drvenoj plastici, a onda i na minijaturama, vidimo predstave kamenih i drvenih stolica. U Dečanima je npr., u jednoj od scena koje ilustruju život sv. Nikole naslikano kameno prijestolje koje izgleda baš kao onaj originalni „kraljev sto" uz jugozapadni zid (slika br. 42)[205] Kamena prijestolja se nalaze i na freskama iz XIV v. u Bogorodici Ljeviškoj u Prizrenu i u manastirskoj Crkvi sv. Đorđa u Starom Nagoričanu[206]. Srpski državni sabori su predstavljeni na nekoliko fresaka. Tako su, npr., u kapeli kralja Dragutina u Đurđevim Stupovima, čije su freske rađene

Sl. 40 — Drvena izrezbarena i ukrašena stolica — „igumanski sto" (oko 1601. g.) u crkvi Manastira Pive (Crna Gora) — fotos V. Han

[204] A. Grabar, *n. d.*, 381 i 387.
[205] V. Han, *Profani namještaj...*, Beograd 1955, 39.
[206] Ista, *n. d.*, 38.

1282—1283. god., prikazana četiri državna sabora. Na jednom od njih kralj Dragutin, uz blagoslov arhiepiskopa Jevstatija I, predaje prijesto bratu Milutinu u Deževi 1282. god.[207] Sve tri ličnosti sjede na prijestoljima. Kako su sabori obično održani na otvorenom prostoru, vjerovatno je da se u ovome slučaju radi o predstavama kamenih prijestolja. U Crkvi sv. Ahilija u Arilju naslikan je 1296. god. Sabor sv. Simeona Nemanje, gdje Stefan Nemanja sjedi na drvenom prijestolju, sa naslonima za leđa i ruke, a lijevo i desno od njega je po jedan episkop na prijestoljima bez naslona[208]. I na freskama iz XIII v. u Studenici, Sopoćanima i Mileševi,

Sl. 41 — Intarzirana drvena stolica protovesta Hrelje („Hreljino prijestolje"), iz XIV v., u Rilskom manastiru, u Bugarskoj — (fotos V. Han)

[207] V. Đurić, *Istorijske kompozicije u srpskom slikarstvu srednjeg veka i njihove književne paralele,* Zbornik radova Vizantološkog instituta 10, Beograd 1967, 133.

[208] Isti, *n. d.*, 137.

[209] V. Han, *n. d.*, 12—13.

kao i na kasnijim freskama u crkvama Srbije i Makedonije, vidimo drvena prijestolja u obliku škrinje sa naslonima ili bez njih[209].

Na ikoni sa scenom Blagovijesti iz Crkve sv. Klimenta u Ohridu Bogorodica sjedi na prijestolju[210].

Sl. 42 — Fresko-slika kamenog prijestolja u manastirskoj crkvi u Dečanima, iz XIV v. (Kosovo) — fotos V. Han

Likovne predstave kamenih i drvenih reprezentativnih prijestolja nalazimo i u našem primorju, kao npr., na Radovanovom portalu u Trogiru, na Buvinovim vratima u Splitu i na kasnogotičkom Onofrijevom kapitelu unutrašnjeg stubišta Kneževog dvora u Dubrovniku[211].

Stolice sa nogama i naslonima za leđa i ruke nalazimo i kao slikane minijature, kao , npr., na rukopisu krstjanina Radosava i na Hrvojevom misalu. Na minijaturama Miroslavljevog evanđelja i Mletačkog zborni-

[210] I s t a, *n. d.*, 14.
[211] I s t a, *n. d.*, 40.

ka apostoli nekada pišu sjedeći na stolicama koje imaju naslone za leđa[212]. Na jednoj minijaturi Miroslavljevog evanđelja vidimo vladara kako sjedi na drvenom ukrašenom prijestolju (slika br. 43). Četveroevanđelje iz Čajniča (XV v.) ima crtež iz XVIII v. na kome je primitivno prikazan Kraljević Marko kako sjedi na drvenoj stolici (slika br. 44)[213].

Sl. 43 — Drveno ukrašeno prijestolje na kome sjedi knez Miroslav, minijatura Miroslavljevog evanđelja (XII v.)

I na reljefima stećaka ponekad susrećemo predstave stolica. Tako je na jednoj čeonoj strani jednog sljemenjaka u Hočevlju kod Breze prikazan stariji muškarac, sa štapom i knjigom, kako sjedi na drvenoj sto-

[212] P. Anđelić, *Doba srednjovjekovne bosanske države,* Kulturna istorija Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1966, 439.

[213] P. Momirović, *Stari rukopisi i štampane knjige u Čajniču,* Naše starine III, Sarajevo 1956, 175, sl. 4.

lici koja ima naslon za leđa (slika br. 45). Vjerovatno je to predstava nekog od crkvenih dostojanstvenika, možda djeda Crkve bosanske, kako to neki istraživači pretpostavljaju[214].

Za našu svrhu osobitu važnost imaju prijestolja koja nalazimo na pečatima bosanskih kraljeva. Na aversu velikog dvostrukog pečata Tvrtka I prikazan je portret toga kralja koji sjedi na raskošnom prijestolju,

Sl. 44 — Predstava drvene stolice na kojoj sjedi Kraljević Marko, crtež Četveroevanđelja iz Čajniča (XV v.), iz XVIII v.

sa naslonima, baldahinima, stubićima i tornjićima. Pod nogama su dva lava, a sa strana prijestolja po dva anđela koji drže heraldičke štitove. Ista takva prijestolja, samo sa malim izmjenama u legendi i heraldičkim detaljima, vidimo i na pečatima Stjepana Ostoje i Tvrtka II (slika br. 46)[215].

---

[214] Š. Bešlagić, *Stećci centralne Bosne*, Sarajevo 1967, 32—33, sl. 41.

[215] P. Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*, Djela Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. XXXVIII, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 23, Sarajevo 1970, 23—37.

Sl. 45 — Predstava drvene stolice na kojoj sjedi starac sa štapom na stećku u Hočevlju kod Breze (Bosna)

Isto su tako važna i prijestolja koja susrećemo na novcima bosanskih vladara. Tako na novcima bana Stjepana II Kotromanića i bana Tvrtka vidimo jednostavna i ukrašena prijestolja, sa naslonima i bez naslona. Na nekim primjercima novaca ovih vladara, na novcima Pavla Šubića, brata mu Mladena I i sina Mladena II, te na nekim novcima ostalih bosanskih vladara, nalazimo prijestolja na kojima sjedi Isus ili sv. Grgur[216].

ANU BiH АНУ БиХ

[216] I. Rendeo, *Novci bosanskih banova i kraljeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. LV, Sarajevo 1943, 272—286.

Sl. 46 — Predstava raskošnog drvenog prijestolja na kome sjedi bosanski kralj Tvrtko I, na aversu velikog dvostranog pečata kralja Tvrtka I

ANU BiH АНУ БиХ

ANU
BiH
АНУ
БиХ

VI. FUNKCIJA I PRIPADNOST STOLICA

Na ovome mjestu neophodno se postavlja pitanje: kakvog su karaktera bile bosnskohercegovčke stolice — šta je uslovilo njihovo pravljenje i postavljanje, čemu su služile, u čemu se sastojala njihova funkcija?

Po natpisu na stolici iz Donje Bukovice, ako se druga nedovoljno jasna riječ čita kao GROB, kako to neki istraživači predlažu, kao i po natpisu na stolici iz Kosora, ako njegovu drugu riječ čitamo kao KAMIN i shvatimo da ona znači ime kamena iznad groba, proizlazi da su te dvije stolice služile kao nadgrobni spomenici. Kako se iz gore izloženoga vidi da takva čitanja nemaju svoga osnova, tj. da navedena riječ prvoga natpisa glasi STO, a drugoga KAMI, što je opšti naziv za svaki kameni spomenik, stolice iz Donje Bukovice i Kosora nisu klesane u svrhu obilježavanja grobova i nisu služile kao nadgrobni spomenici. Ako uzmemo da je navedena riječ prvoga natpisa ipak problematična i dopustimo da se eventualno čita kao GROB, moglo bi se onda reći da je ta stolica iznimno i slučajno, uz svoju glavnu i primarnu funkciju, imala i drugu, sekundarnu, funkciju nagrobnog spomenika.

Po narodnom predanju, kamene stolice su služile uglednijim feudalcima da na njima sjede kada obavljaju javno suđenje svojim potčinjenim ljudima. Otuda u narodu naziv *sudačke* ili *sudijske* stolice, koji je preuzet i od strane nekih naučnih radnika. Mislim da to narodno predanje ima svoga osnova. U doba bosanske državne samostalnosti bosansko feudalno društvo, analogno situaciji u drugim jugoslovenskim zemljama, sastojalo se od dviju osnovnih društvenih klasa: feudalnog plemstva kao vladajuće klase i klase zavisnih seljaka, tj. kmetova i kmetića. Vlastela je imala svu vlast nad svojim seljanima; uz sudsku, vrlo često i upravnu vlast. Kako su se, po starom slovenskom običaju, mnogi događaji društveno-političkog, privrednog i kulturnog života srednjovjekovne Bosne odvijali na javnim i otvorenim prostorima, tako su i suđenja obavljana na prikladnim otvorenim prostorima, redovno uz učešće većeg broja stanovništva. Kada se radilo o inkriminisanim djelima zavisnih seljaka jednog vlastelinskog imanja, funkciju sudije je obavljao nadležni vlastelin. U sporovima između samih seljana formirana je porota, sa predstavnicima obi-

ju strana, ali je, opet, takvom suđenju predsjedavao nadležni vlastelin[217]. Samo mjesto javnog suđenja često se nazivalo *stolom*. Ponekada se vlastelin u obavljanju te funkcije služio kamenom stolicom, pa je pojam stola obuhvatao ne samo mjesto nego i kamenu stolicu. U funkciji javnog suđenja pojavljivala se vlastela različitog ranga. Mogao je to biti knez, župan, vojvoda, veliki vojvoda, oblasni gospodar, ban i kralj. Ako se radilo o greškama nekog od vlastelina, sudijsku funkciju je obavljao nadležni viši vlastelin, velmoža ili sam vladar. Tako je, onda, dolazilo do naziva kao što su: županijski, plemenski, gospodski, knežev, vojvodin, banov ili kraljev sto, već prema tome o kakvom se suđenju radilo, kakvog karaktera i ranga je ono bilo. Takav opšti naziv je, na primjer, Banov sto, odnosno Kraljev sto iznad sela Kleka, nedaleko Donje Bukovice, gdje je nađena kamena stolica. Konzekventno tome, dolazilo je i do pripisivanja stola, odnosno stolice, određenom konkretnom vlastelinu. Primjeri za to su: Stolica Hercega Stjepana u Kosoru kod Blagaja, Hercegova stolica kod Fojnice, u okolini Gacka, zatim Vojnov sto kod Breze, ili Ivanov sto u okolini Foče, gdje danas nema stolica[218]. Prema natpisima na stolicama, vidi se da je ona u Ošanićima pripadala vojvodi Stipanu Miloradoviću, a ona u Donjoj Bukovici vlastelinu Ivanu Pavloviću. Dodajmo još i zabilježeno narodno predanje po kojemu se stolica iz Ključa zove Stolica kralja (!) Sandalja[219]. Postoji velika vjerovatnost da su kamene stolice nasljeđivane u jednoj vlastelinskoj porodici, baš kao da se radilo o nasljednom zemljištu, o baštini. Tako je stolica u utvrđenom gradu Sokolu najprije mogla pripadati velikom vojvodi Sandalju Hraniću, a iza njegove smrti njegovom nasljedniku Hercegu Stjepanu Vukčiću Kosači. Da su stolice mijenjale svoje gospodare, prelazile iz ruke u ruku, tj. da su nasljeđivane, vidi se po natpisu na stolici iz Kosora: ČI LI JE BIO ČI LI JE SADE ČI LI NEĆE BITI. Po svemu, dakle, izgleda da su naše kamene stolice prvenstveno služile vlastelinima da na njima sjede kada obavljaju svoju sudijsku funkciju.

Posmatrajući kamene stolice sa šireg aspekta, dolazimo neminovno do još jedne njihove funkcije. Na fresko-scenama koje predstavljaju državne sabore u Srbiji vladar sjedi na reprezentativnoj kamenoj ili drvenoj stolici, odnosno na prijestolju. Na pečatima i novcima također vidimo vladara na prijestolju. To znači da ta reprezentativna sjedišta — prijestolja simboliziraju najvišu državnu vlast. P. Anđelić kaže da je prijestolje bilo „jedan od najstarijih i najrašireniji simbola vlasti"[220]. Takva prijestolja su korištena kako na otvorenim prostorima tako i na vladarskim dvorovima. Imajmo na umu da se i u starijim srpskim poveljama ponekad spominju prijestolja kao znak vlasti. Na državnom sa-

---

[217] Ć. Truhelka, *Državno i sudbeno ustrojstvo Bosne u srednjem vijeku*, u: Napretkova Povijest Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, 610; Istorija naroda Jugoslavije I, 536—540; P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic 1975, 283.

[218] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska...*, 255; isti, *Historijski spomenici Konjica...*, 284; Đ. Mazalić, — A. Kućan, *Kameni stolac iz Bukovica...*, 45.

[219] V. Radimsky, *Bišće-polje...*, 181—183; V. Ćurčić, *n. d.*, 28.

[220] P. Anđelić, *Doba srednjovjekovne bosanske države*, Kulturna istorija BiH, Sarajevo 1966, 524.

boru, ili staniku, gdje su rješavana najznačajnija državna pitanja, uz učešće vladara i vlastele, bez obzira da li je to bilo na otvorenom prostoru ili u dvorcu, prijestolje je imalo takvo značenje. Kada srpski vladar predaje kraljevsku vlast novoizabranom vladaru, on mu uz krunu, žezlo i druge insignije predaje i prijestolje, kao jedan od simbola kraljevske vlasti[221]. Opravdano možemo pretpostaviti da je takav običaj bio i u Bosni. Po uzoru na vladare, i ostala vlastela, pogotovo velmože, imali su svoje kamene i drvene stolice, na otvorenim prostorima i na dvorovima, kao znak svoje vlasti. U slovenačkoj pokrajini Karantaniji novi knez, odnosno vojvoda, biran je od strane Zemaljskog vijeća kao kolektivnog predstavnika čitave pokrajine, a uvođen je u dužnost ustoličenja na „vojvodskom prijestolju", uz učešće „zemaljskog sudije" kao predstavnika Zemaljskog vijeća. Zbog takvog uobičajenog postupka, „vojvodski prijesto" na Gosposvetskom polju ima dva sjedišta: jedno za vojvodu, a drugo za „zemaljskog suca"[222]. U srednjovjekovnoj Bosni, kao i u drugim južnoslavenskim zemljama, održavani su ne samo državni nego i drugi zborovi, odnosno stanci, na kojima su, osim sudačkih, obavljani raznovrsni upravni i drugi javni poslovi, u kojim prilikama su kamene ili drvene stolice također mogle da se koriste. U tome smislu su i kamene stolice u Vrbi, u Sloveniji, izrazit primjer sredstva za zborovanje narodnih predstavnika. Još ubjedljiviji primjer su kamene stolice u Poljičkoj župi, u Hrvatskoj, koje su služile zboru na kome su najviši funkcioneri vlasti polagali račun o svome radu, odnosno na kome je vršen izbor nove „vlade" — velikog kneza, vojvode i njihovih najbližih saradnika — za predstojeći jednogodišnji mandatni period.

Međutim, kako postoje ove profane srednjovjekovne kamene i drvene stolice, odnosno prijestolja profanog karaktera, tako isto postoje i srednjovjekovne stolice, reprezentativna sjedišta i prijestolja sakralnog karaktera, uglavnom po crkvama i manastirima, kakva su patrijaršijska i episkopska prijestolja u našim istočnim krajevima ili kakve su takozvane biskupske katedre u našim zapadnim krajevima. Već je bilo govora o stvarnom kamenom episkopskom prijestolju u manastirskoj crkvi u Morači, o kamenom „stolu pećkog patrijarha" u Peći i o kamenom prijestolju sv. Save, zatim o kamenom prijestolju u Leškom, onda o stvarnim drvenim prijestoljima visokih crkvenih dostojanstvenika u Dečanima i u Crkvi sv. Klimenta u Ohridu, kao i o kamenim i drvenim igumanskim sjedištima u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori, a navedene su i biskupske kamene katedre u Poreču i Zadru. Nije potrebno ponovno podsjećati da i na freskama, zatim na kamenoj i drvenoj plastici, a onda i na novcima, pečatima i minijaturama također susrećemo prijestolja sakralnog karaktera, takozvana prijestolja nebeske hijerarhije — tronove i prijestolja visokih crkvenih dostojanstvenika, svetaca, pa i samoga Krista, kao prijestolje nebeskog cara. Sva ova sakralna prijestolja su također simboli vlasti, u ovome slučaju crkvene vlasti, koja se u srednjovjekovnim uslovima često protezala i na svjetovnu vlast.

---

[221] V. Han, *n. d.*, 12; J. Kovačević, *Srednjovjekovna nošnja balkanskih Slovena*, Posebna izdanja SAN, knj. CCXV, Istorijski institut, knj. 4, Beograd 1953, 232—233.

[222] B. Grafenauer, *Gosposvetsko polje*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, 509—511, napomena 54.

Mislim da se, na osnovu izloženog, može reći da su naše kamene stolice u srednjovjekovnoj Bosni, uz svoju sudsku funkciju, o čemu je već bilo riječi, imale i neke funkcije upravne i druge vlasti, te da se općenito mogu smatrati simbolima vlasti, a to istovremeno znači i simbolima društvenog ugleda vladara i feudalaca.

Moguće je navesti više razloga koji govore o tome da su mjesta na kojim se nalaze naše stolice služila za raznovrsno okupljanje stanovništva. Za Brajčin Laz to znademo po narodnom predanju, a za neka mjesta to govore njihovi nazivi, kao što su Kraljev sto u Kleku, Stolac u selu Čelini, gdje je prvobitno bila velika stolica iz Donje Bukovice, Stolovi kod Zovog Dola, gdje se nalaze tri uklesane stolice, Stoca kod grada Ključa, Stolovi u Ošanićima itd. Za gromile ili gomile, kakva je ona u Kosoru gdje je bila Hercegova stolica, koje su najčešće pretkršćanska groblja, općenito se smatra da su služile kao mjesta okupljanja, kao molitvišta i žrtvišta, kao kultna mjesta, kao neka vrsta primitivnih hramova[223]. Mjesta sa našim stolicama su nekada vezana za mjesta bivših ili postojećih crkava, kao, npr., u Čelini, Jaseniku, Ošanićima, Ključu i Gornjim Turanima. Pretpostavljam da bi dublja istraživanja lokaliteta sa stolicama dovela do podataka koji bi govorili da su se na tim i takvim mjestima okupljali ljudi i radi natjecanja u narodnim i junačkim igrama i slično. I toponimi kao što su Trzan (Trzna, Trizna), Igrišće, Molitvište i dr., koji su ustanovljeni na dosta mjesta, posebno u okolini Visokog, Sarajeva i Konjica, također svjedoče o okupljanju ljudi, ali mislim da su i naše nasljeđe iz paganskih vremena.[224] U prilog pretpostavci da navedeni toponimi upućuju na naše staro slavensko nasljeđe možemo navesti narodni običaj u Koruškoj koji je vezan za „vojvodski prijesto" i takozvani „kneževski kamen", kao i običaj u Poljičkoj župi, koji je vjerovatno prenesen iz Bosne, zbog toga što se pretpostavlja da su Poljica naselili Bosanci. Prema rezultatima proučavanja dra B. Babića, stolica u Prilepu je bila važan faktor u pravnim običajima slavenskog stanovništva toga kraja još u IX i X vijeku. Na takvim mjestima je i u doba vladavine Turaka nastavljeno okupljanje naroda, samo su neki nazivi mjesta promijenjeni. Tako umjesto Trzan susrećemo Čimen, umjesto Molitvišta Dovište, umjesto Igrište Dernečište i Teferič itd., itd. I danas se mnoga od tih mjesta koriste za sastajanje i okupljanje stanovništva. Vjerovatno će naši etnolozi u tome naći ostatke starih paganskih običaja i vjerovanja, možda ostatke kulta vrhovnog slavenskog boga Svetovida ili gromovnika Peruna, kojima se stanovništvo molilo i žrtve im pridonosilo. Ne mislim da su te okolnosti bile određujući faktor lociranja naših kamenih stolica, jer su stolice prvenstveno izraz i odraz razvijenog feudalnog društva, ali se, mislim, može govoriti barem o nekim tankim vezama između mjesta sa stolicama i mjesta na kojim su upražnjavani stari slavenski običaji i kultovi.

Izgleda mi da su mjesta sa stolicama (a i same stolice) u svoje vrijeme bila znatno uvažavana i poštovana od strane stanovništva. Kao primjer za takvu pretpostavku mogli bi se navesti Ošanići. Prema objavlje-

[223] V. Čajkanović, *O srpskom vrhovnom bogu*, Posebna izdanja SKA, knj. CXXXII, Filosofski i filološki spisi, knj. 34, Beograd 1941, 137.

[224] Vl. Skarić, *Trzan*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. XL, Sveska za historiju i etnografiju, Sarajevo 1928, 127—133.

nim podacima V. Vuletića-Vukasovića, lokalitet kod Crkve sv. Petra, na kome se nalaze dvije ošanićke stolice, zvao se Stolovi[225]. Ime obližnje varoši i utvrđenog grada — Stolac javlja se u izvorima prvi puta 1420. god. (Stolac de Vidoe poglie..., ... villa Stolac de VIDOEPOGLIE..., ... Qui stat in loco Stolac)[226]. Velika stolica u Ošanićima pripada vojvodi Stipanu Miloradoviću, što se vidi iz natpisa na njoj. Ovaj vojvoda se u poznatim arhivskim dokumentima prvi puta spominje 1416. god.[227] Prema tome, može se pretpostaviti da su utvrđeni grad Stolac, koji se ranije zvao Vidoški grad, i naselje u njegovom podnožju Stolac, koje se ranije zvalo Vidovo (kao centar srednjovjekovne župe Vidovo Polje ili Vidoška) dobili svoje ime po Stolovima, odnosno stolicama u Ošanićima.

Nije isključeno da su naše stolice, ili barem neke od njih, imale još jednu svrhu. Neke stolice unutar utvrđenih gradova situirane su tako da ispred njih, ili u njihovoj neposrednoj blizini, nema prostora, ni po veličini ni po konfiguraciji, koji bi bio podesan za okupljanje većeg broja ljudi, kao, npr., na Sokolu i Samoboru. a s druge strane, one se nalaze na vrlo brižljivo odabranom mjestu, odakle se pruža lijep i širok vidik. Zanimljiva je misao Jovana Miškovića, koji je prije jednog stoljeća, opisujući grad u Ostrovici, između ostaloga, rekao: „... Na zapadnoj i istočnoj strani nalazi se po jedna stolica u kamenu usječena gdje je valjda nekada vlastela na teferič izlazila..."[228] Smatram, dakle, da ima opravdanja za pretpostavku da su neke stolice pravljene radi osmatranja i kontrolisanja dosta širokog zemljišta, tj. radi osiguranja grada od eventualnog neprijateljskog napada, kao i radi bezbjednog i udobnog odmaranja uz lijep pogled na okolinu. Stolica na utvrđenom gradu Višegradu je isklesana na vrlo brižljivo odabranom mjestu, odakle se može lako i uspješno osmatrati položaj koji bi neprijatelj pokušao da iskoristi, ali je to mjesto istovremeno vrlo podesno za odmaranje i uživanje. Stolica kod Fojnice, u okolini Gacka, zbog toga što se nalazi kod samoga vrela žive vode u inače sušnom kraju i zbog toga što je pokraj puta, svakako je imala ulogu da putnicima i namjernicima pruži potreban i udoban odmor.

Neki podaci nam olakšavaju sigurnije određivanje pripadnosti stolica. Grad Vratar, zajedno sa istoimenim naseljem, bio je u preturskom periodu centar župe koja je pripadala području kojim je gospodarila najprije feudalna porodica Dinjičića, a kasnije porodica Kovačevića. Turci su tu župu zemlje Kovačevića pretvorili u svoju nahiju Vratar[229]. Grad i trg Hrtar, s druge strane Drine, bili su centar male istoimene župe u

[225] V. Vuletić—Vukasović, Viestnik hrvat. arkeol. družtva V, br. 1, Zagreb 1883, 22—23.

[226] M. Vego, *Srednjovjekovni spomenici kulture u Stocu,* Iseljenički almanah Bosna i Hercegovina — Jugoslavija 1982, Sarajevo 1982, 98.

[227] Kao napomena 225.

[228] J. Mišković, *Opis rudničkog okruga,* Glasnik Srpskog učenog društva, knj. XXXIV, Beograd 1872, 238.

[229] Vl. Palavestra i M. Petrić, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Žepi,* Radovi Naučnog društva BiH, knj. XXIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 8, Sarajevo 1964, 141; H. Šabanović, *Bosanski pašaluk,* Sarajevo 1959, 135.

oblasti Pavlovića, koja je dolaskom Turaka također postala nahija[230]. Višegrad je oduvijek bio u vlasti Pavlovića. Kada su ga zauzeli, Turci su u njemu organizovali ne samo sjedište novostvorene nahije nego i sjedište čitavog vilajeta Pavli[231]. Bosanski grad Jeleč i njegovo podgrađe početkom XV v. bili su u vlasti Sandalja Hranića, zatim su jedno kraće vrijeme prešli u ruke Pavlovića, ali su već 1438. god. akcijom Stjepana Vukčića ponovno vraćeni u posjed Hranića Kosača[232]. Utvrđeni grad Ključ pripadao je velikom vojvodi Sandalju Hraniću Kosači, a poslije njegove smrti vojvodi Stjepanu Vukčiću Kosači, odnosno Hercegu Stjepanu. Selo Kosor je sasvim blizu utvrđenog grada Blagaja, koji je bio u vlasništvu porodice Hranića Kosača, ponajviše Hercega Stjepana, pa je razumljivo što narod stolicu iz Kosora pripisuje Hercegu. Ošanići kod Stoca su glavno naselje ugledne vlaške porodice Miloradovića Hrabrena, u vlasti Hranića Kosača. Grad Sokol, iznad Pive i Šćepan-polja, koji je podigao veliki vojvoda Sandalj Hranić, bio je glavni grad porodice Hranića Kosača. Stjepan Vukčić se često nazivao „od Sokola"[233]. Grad Samobor je omiljeno mjesto boravka Sandalja Hranića i njegovog nasljednika Hercega Stjepana. Grad Kovin kod Prijepolja se u istorijskim izvorima polovinom XV v. spominje kao grad Hercega Stjepana[234]. I gradovi Tođevac, Duroš, Osip i Kulina (Bistrica ?) u poznatim poveljama iz 1444, 1448. i 1454. god. navode se kao posjedi Hranića Kosača. Po narodnom predanju, gradovi Osip, Kulina i iznad Zovog Dola vezani su za ličnost Hercega Stjepana. Stolica iz Donje Bukovice nalazila se u župi Neretvi, koja je spadala u takozvanu „Kraljevu zemlju"[235]. Kraljev sto u tome kraju također govori o tome. Turani kod Trebinja, Jasenik i Brajčin Laz, gdje su također nađene stolice, spadali su u oblast Hranića Kosača.

Kako se vidi, naše su stolice u svom najvećem broju pripadale najvišim i najmoćnijim vlastelinskim porodicama; tako je sedam primjeraka pripadalo vladarskoj porodici (Donja Bukovica i Klek), zatim dvadeset pet primjeraka porodici oblasnih gospodara Hranića Kosača (Samobor, Kovin, Sokol, Kulina, Duroš, Osip, Jeleč, Tođevac, Fojnica, Zovi Do, Kosor i Ključ) ili njima potčinjenoj vlasteli (Jasenik, Brajčin Laz, Ošanići, Gornji Turani i Grab), dva primjerka su pripadala članovima porodice oblasnih gospodara Pavlovića (Hrtar i Višegrad), a jedan srednjoj vlasteli Dinjičićima, odnosno Kovačevićima (Vratar). Najveći broj ovih stolica nalazi se u utvrđenim gradovima (23), što govori ne samo o njihovoj pripadnosti određenim vlastelinskim porodicama, pa i konkretnim članovima tih porodica koji su bili gospodari tih gradova, nego istovremeno i o društvenim odnosima i državnoj teritorijalnoj organizaciji u razvijenom feudalizmu, kada umjesto župa, kao administrativno-političkih jedinica na-

---

[230] H. Šabanović, *n. d.*, 117 i 134—135.

[231] Isti, *n. d.*, 130.

[232] Š. Bešlagić, *Stari grad Jeleč u Podrinju*, Prilozi Instituta za istoriju XI—XII, br. 11—12, Sarajevo 1975—1976, 223.

[233] M. Dinić, *Zemlje hercega od sv. Save*, Glas SKA, knj. CLXXXII, Beograd 1940, 156 i 169—170; Š. Bešlagić, *Stećci u Pivi*, Starine Crne Gore V, Cetinje 1975, 82.

[234] M. Dinić, *n. d.*, 173—175, 225 i 236.

[235] P. Anđelić, *Historijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic 1975, 164—166.

stalih još u vrijeme vojne demokracije, imamo već pojavu knežina sa centrima u utvrđenim gradovima, a dosljedno tome i pojavu urbaniziranih naselja sa građanskom društvenom klasom[236].

Što se karaktera i funkcije naših stolica tiče, smatram, dakle, da najprije treba odbaciti svaku pomisao na njihovu nadgrobnu namjenu. Po mome mišljenju, kamene stolice su općenito i suštinski simboli vlasti i ugleda feudalne klase i pojedinih feudalaca. Kao takve, one su najviše klesane u svrhu obavljanja javnih funkcija suđenja i upravljanja od strane pojedinih nadležnih feudalnih gospodara, kao i od strane kolektivnih društvenih organa vlasti, po čemu imaju karakter svojevrsnih spomenika prava feudalne Bosne. Uz to su neke stolice služile i za osmatranje okolnog zemljišta u cilju osiguranja utvrđenih gradova i naselja, te za bezbjedno i udobno odmaranje članova povlaštene društvene klase.

ANU BiH АНУ БиХ

[236] I s t i, *Doba srednjovjekovne bosanske države...*, 407.

ANU
BiH
АНУ
БиХ

VII. VRIJEME NASTANKA STOLICA

Postoji nekoliko elemenata koji nam omogućuju da naše kamene stolice dosta sigurno vremenski odredimo. Po narodnom predanju, stolica u Ključu se veže za istorijsku ličnost bosanskog velikog vojvode Sandalja Hranića Kosače, a stolice u Kosoru i Fojnici za istorijsku ličnost Hercega Stjepana Vukčića Kosače, što znači da su isklesane i postavljene u XV v. Veliki broj stolica se nalazi u utvrđenim gradovima srednjovjekovne Bosne ili u njihovim podnožjima — Sokolu, Samoboru, Kovinu, Vrataru, Hrtaru, Jeleču, Ključu i dr., za koje pouzdano znademo da postoje u XV v. U više objavljenih pisanih istorijskih izvora, posebno u poveljama aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V i rimskog kralja Fridriha III, zatim u dokumentima Dubrovačkog i Carigradskog arhiva, kao i u drugim dokumentima, znatan broj utvrđenih gradova se spominju u XV v. Općenito se smatra da su gradovi srednjovjekovne Bosne počeli da se podižu u XIV v., a da je najveći broj njih izgrađen u XV v.[237] Stolica u Jaseniku je usko vezana za susjednu pravoslavnu crkvu u tom selu, koja je nastala u XV., čak se misli da je bila u samoj crkvi[238]. Važan elemenat za hronološko određenje stolica su uklesani natpisi na njima. Natpis iz Kosora je nastao u prvoj polovini XV v. Natpis u Ošanićima je nastao za života vojvode Stipana Miloradovića, tj. prije njegove smrti oko 1470. god. Natpis na stolici iz Donje Bukovice, zbog toga što je naknadno uklesan, vrlo vjerovatno potječe iz druge polovine XV v., a sama stolica, zbog toga što se opravdano veže za neku od kraljevskih ličnosti — Tvrtka I, Jelenu Grubu ili, najranije, za bana Stjepana II Kotromanića — najvjerovatnije potječe iz XIV v. U tim natpisima su korišteni jezički izrazi kao što su A SE, SI, SIE i KAMI, izrazi koje susrećemo i u natpisima na stećcima, što znači da se oni najsigurnije mogu staviti u drugu polovinu XIV i u XV v. Stolica iznad sela Kleka, zbog toponima Kraljev sto i Banov sto, najvjerovatnije je mogla nastati i biti korištena u doba banovanja i kraljevanja Tvrtka I. Veoma su važni reljefni motivi kao oslonci

---

[237] I s t i, *n. d.*, 417.

[238] Z. K a j m a k o v i ć, *Jedno starije kultno mjesto,* Naše starine XI, Sarajevo 1967, 176.

za datiranje stolica. Povijena lozica na trolistovima, tvrdirano uže, mač, ženska ljudska figura i muška sa uzdignutom rukom, pravougaoni štit sa usjekom za proturanje koplja, antropomorfni krst i drugi motivi koji se nalaze na stolicama u Gornjim Turanima, Fojnici, Ključu i Donjoj Bukovici upravo su karakteristični za većinu stećaka, pogotovo onih u Hercegovini, čije vrijeme pada uglavnom u drugu polovinu XIV i u XV v., pa i u početak XVI v. Reljefni motivi grba sa srcolikim štitom, šljemom, velom, čelenkom i stilizovanim ljiljanom, kao i kruna sa stilizovanim ljiljanima na glavi ženske figure na stolici u Donjoj Bukovici očito govore o vremenu kraljeva, što znači o drugoj polovini XIV i prvoj polovini XV v.

Iz svega navedenog dosta jasno proizlazi zaključak da su naše kamene stolice mogle nastati najranije u drugoj polovini XIV v., zatim da je većina njih proizvod XV v., a da su neke od njih mogle vršiti svoju funkciju još i u prvoj polovini XVI v.

ANU BiH АНУ БиХ

VIII. OPŠTI POGLED

Na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine postoji 39 kamenih stolica. Osim toga, dvije se stolice nalaze u gradu Sokolu, u Crnoj Gori, i jedna u gradu Kovinu, u Srbiji. Pošto su i Sokol i Kovin bili u sastavu oblasti kojom je upravljao Sandalj Hranić, a poslije njega Herceg Stjepan, tj. u sastavu stare Hercegovine, to znači da je na teritoriji srednjovjekovne Bosne ustanovljeno postojanje četrdeset i dvije kamene stolice.

Većina stolica je klesana u prirodnim stijenama (31), dok je manji broj klesan od odvaljenih kamenih blokova, zbog čega su mogle da se pomiču i pokreću (11).

Razlikujemo tri osnovna oblika ovih stolica: sa naslonom za leđa (32), sa naslonom za leđa i za ruke (5) i bez ikakva naslona (5).

Neke stolice koje su klesane u živoi stijeni imaju naslon za leđa i relativno dugačka sjedišta na kojima može da sjedi po nekoliko osoba, zbog čega više sliče klupama.

Neki primjerci stolica imaju ispuste za stavljanje nogu — podnožnike.

Dimenzije stolica su nejednake, ali su sve stolice prilagođene za udobno sjedenje odraslih osoba. Među stolicama — klupama najveće su u gradu Kulini i u gradu iznad Zovog Dola. Jedna klupa u gradu Samoboru ima najveći naslon za leđa (visina mu je 220 cm). Među nepokretnim stolicama svojim impozantnim izgledom i lijepom klesarskom obradom ističu se one u gradu Sokolu i u gradu Višegradu. Najveća pokretna stolica je u Donjoj Bukovici, a najmanjih dimenzija su pet pokretnih stolica bez naslona iz Donje Bukovice. Najljepše su obrađene pokretna stolica sa naslonom za leđa i ruke iz Kosora i pokretna stolica sa naslonom za leđa iz Donje Bukovice.

Na tri stolice su uklesani natpisi koji imaju svoju naučnu i umjetničku vrijednost. Pismo je bosanska epigrafska ćirilica, koja se naziva i bosančicom, a jezik je izvorni narodni. Po svojim paleografskim, jezičkim i drugim osobinama, ovi natpisi imaju mnogo zajedničkoga sa natpisima na stećcima. U njima, kao i u natpisima na stećcima, nalazimo ista karakteristična slova i iste arhaične riječi, kao što su: A SE, SI, SIE i KAMI. Natpis u Ošanićima spominje istorijske ličnosti, zbog čega ima i dokumentarnu vrijednost, a natpis iz Kosora je vrlo zanimljiv primjer

narodne mudrosti i filozofije, jer govori o neumitnosti promjena u životu ljudi. Natpis iz Donje Bukovice uklesan je naknadno, vjerovatno u tursko doba, od strane Ivana Pavlovića, vlasteličića i državnog funkcionera u župi Neretvi.

Uz oblike i natpise, reljefi su važna odlika naših stolica. Četiri primjerka imaju raznovrsne reljefe. To su mač, štit i sablja kao predstave oružja, štit, šljem, veo i čelenka kao elementi grba, zatim tu vidimo kraljevsku krunu sa ljiljanima na glavi ženske figure, a pojavljuju se i drugi simbolični i dekorativni reljefni motivi — ljudska muška figura sa izdignutom rukom, zastava, krst, cikcak-vrpca, povijena lozica sa trolistovima i niz rozeta u kružnim vijencima. Gotovo sve te motive nalazimo i na stećcima.

Među svim našim kamenim stolicama dominantnu poziciju zauzima velika pokretna stolica iz Donje Bukovice. Zbog njenih reljefnih motiva, posebno zbog ženske figure sa krunom i predstave grba sa stilizovanim ljiljanom, sasvim je opravdana pretpostavka da stolica pripada nekom od ženskih članova kraljevske porodice, najvjerovatnije kraljici Jeleni Gruboj. Bukovica i okolina spadali su u takozvanu „Kraljevu zemlju", zbog čega i ta okolnost ide u prilog pretpostavci o pripisivanju ove stolice kraljevskoj porodici. Sa ovoga aspekta važna je i stolica iznad nedalekog sela Kleka, koja se u narodu zove Banov, odnosno Kraljev sto. Vjerovatno je ta stolica pripadala banu Stjepanu II Kotromaniću, ali je još vjerovatnije da je pripadala banu Tvrtku ili kralju Tvrtku I, te da je kasnije prelazila u nasljeđe. U XV v. je u tome kraju podignut utvrđeni grad Bokševac kao središte neretljanske teritorijalno-političke jedinice u „Kraljevoj zemlji", koja je obuhvatala i Bukovicu[239].

Sve naše kamene stolice su pripadale visokoj vlasteli — članovima vladarske porodice, članovima moćne vlastelinske porodice Hranića Kosača i porodice Pavlovića. Samo u jednom slučaju stolice su bile u vlasništvu srednje vlastelinske porodice Dinjičića, odnosno Kovačevića (Vratar) i u nekoliko slučajeva hercegovačke vlastele potčinjene Hranićima Kosačama (Ošanići, Jasenik, Brajčin Laz, Gornji Turani i Grab). Oko dvije trećine ukupnog broja stolica nalazi se u utvrđenim gradovima.

Po narodnom predanju, a posebno po sačuvanim poveljama i arhivskim dokumentima iz Dubrovnika i Carigrada, po okolnosti da se najveći broj stolica nalazi u utvrđenim gradovima ili su vezane za njih, kao i po natpisima i reljefima na stolicama, analogno natpisima i reljefima na stećcima, sa dosta sigurnosti možemo reći da bosanskohercegovačke kamene stolice potječu iz druge polovine XIV i iz XV v., a da neki primjerci vrše svoju funkciju i u prvoj polovini XVI v.

U periodu razvijenog feudalizma u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim našim zemljama, jedan od vladarskih simbola bilo je prijestolje. U vršenju svojih funkcija vladari su se koristili svojim kamenim i drvenim prijestoljima na otvorenim prostorima i u dvorskim palačama. Takvim se mogu smatrati Banov odnosno Kraljev sto iznad Kleka i velika kamena stolica iz Donje Bukovice. Po uzoru na vladare, i ostala vlastela je imala svoja prijestolja kao simbole svoje vlasti. Takav smisao imaju Sandaljeva stolica u Ključu i Hercegove stolice u Kosoru i Fojnici.

---

[239] P. Anđelić, *Historijski spomenici...*, 167.

Prema pravnim običajima i normama feudalnog društva, vlastela je kao vladajuća društvena klasa imala vlast nad seljacima kao potčinjenom klasom. Svaki je vlastelin sudio kmetovima u svojoj nadležnosti za njihova djela. U vršenju te funkcije on se ponekada služio kamenom stolicom, zbog čega je sasvim opravdano da takve stolice nazivamo sudačkim ili sudijskim stolicama.

Stolice su, međutim, korištene i u drugim oblicima vršenja vlasti, na skupovima i zborovima, na stancima i državnim saborima, pa je opravdano da njihovu funkciju gledamo nešto šire, u smislu funkcije obavljanja feudalne vlasti uopšte.

Osim toga, naše su stolice služile i za osmatranje terena, kao i za bezbjedno odmaranje.

Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine su izraz i potreba politički i ekonomski osnažene vlastele. U njima se odražava težnja za manifestovanjem vlasti. Po ugledu na Banov odnosno Kraljev sto u Kleku i kraljevsku stolicu u Donjoj Bukovici, kao i na drvena reprezentativna banovska i kraljevska prijestolja po dvorcima, čije predstave vidimo na pečatima i novcima, visoka vlastela je željela da se i formalno približi vlasti i ugledu vladara. Kao pobuda za klesanje i oblikovanje stolica mogla su poslužiti i vremenski bliska sakralna kamena prijestolja u crkvama naših susjednih zemalja, kakva je, npr., biskupska katedra u Katedrali u Zadru ili episkopsko prijestolje u manastirskoj crkvi u Morači. I profana i sakralna naša prijestolja mogla su imati svoje uzore u brojnim srednjovjekovnim prijestoljima mediteranskih i evropskih zemalja, i to kako vladarskim, tako i episkopskim, za koje je u stručnoj literaturi rečeno da imaju profano orijentalno porijeklo. Episkopska prijestolja Italije i Španije redovno su oslonjena na životinjske figure, za koje je rečeno da su kao motivi posredno, preko grčke i antičke umjetnosti, preuzeti iz istočnjačkog profanog ikonografskog repertoara[240]. Bosanska vladarska prijestolja, koja vidimo na pečatima i novcima, oslonjena su na lavove, a na episkopskom prijestolju u Morači životinje nosači su transponirane u reljefe grifona, koji se nalaze na bočnim stranama naslona za ruke. Po svojoj arhitekturi „Vojvodsko prijestolje" na Gospo-svetskom polju je također blisko nekim našim stolicama, ali je po starom slovenskom običaju ustoličenja vojvode, vezanom za to prijestolje, ono idejno možda još bliže našim kamenim stolicama. Iz istih razloga našim stolicama, kao spomenicima prava, bliske su i stolice u Vrbi i Poljičkoj župi, kao i stolica u Prilepu.

Općenito se može reći da su bosanskohercegovačke kamene stolice proizvod specifičnih društveno-političkih i ekonomskih uslova u doba razvijenog feudalizma. Kao takve, one su osoben i u najvećoj mjeri originalan izraz domaćih majstora — klesara iz istog vremenskog perioda i jednakog umjetničkog nivoa koji je utvrđen i kod stećaka, karakterističnog po svojoj likovnoj rustičnosti i snažnoj naivnoj neposrednosti.

[240] J. Maksimović, *n. d.*, 43—44; A. Grabar, *n. d.*, 379.

SUMMARY

THE STONE CHAIRS OF THE MEDIEVAL BOSNIA AND HERZEGOVINA

The author points out that the materials on the stone chairs in Bosnia and Herzegovina were partly collected in an earlier period, during his field survey of the stećaks, while a more systematic collecting and study took place in 1980 and 1981.

The book first presents a catalogue and a topographic list of all localities of the chairs. A large section is given to the pictorial traits of the chairs — their shapes, reliefs and inscriptions. Individual similar specimens of such chairs have been also found in other parts of Yugoslavia and they were used as the comparative material. There follows a description of the function, origin and chronology of these chairs in Bosnia and Herzegovina. At the end of book there is a concise esential bibliography. Photographs and drawings of all important specimens have been included.

Forty-two stone chairs have been found on the territory of the medieval Bosnia and Herzegovina. Most of them lie in fortified towns or in their immediate vicinity (Vratar, Hrtar, Višegrad, Samobor, Kovin, Sokol, Kulina, Duroš, Osip, Jeleč, Toďevac, Stjepangrad above the village of Zovi Do, Ključ, Blagaj and Visoka). The remaining specimens were found at Donja Bukovica near Konjic, in Fojnica, Jasenik and Brajčin Laz near Gacko, at Ošanići near Stolac and Gornji Turani near Trebinje.

In Macedonia one chair has been found so far, in Montenegro one, in Serbia two and in Slovenia one. The famous Slovenian chair in Gosposvetsko Polje in Koruška (Carinthia), the so-called „Duke's throne", belongs today to Austria.

The majority of the stone chairs in Bosnia and Herzegovina are natural monoliths hewed into immovable seats, most often in the shape of benches with back rests. The movable ones are usually more carefully hewn, and some of these, like some of the immovable ones, have both the back rests and hand rests. Some specimens have also foot rests. All the chairs are suited to accommodate comfortably adult persons. The movable chairs from Donja Bukovica and Kosor (both today in the National Museum in Sarajevo) are the most beautifully hewn specimens.

Three movable charis and one immovable chair have reliefs on the sides (Donja Bukovica, Fojnica, Ključ and Gornji Turani). The motifs in relief are: a shield, sabre, cross, vine, a series of rosettes, a flag, a coat of arm consisting of a shield, a helmet with a plume and a veil, and human figures — a man with a lifted hand and a woman with a crown.

Three of all the chairs contain inscriptions in the national language written in Bosnian epigraphic Cyrillic script, the Bosančica (Donja Bukovica, Kosor, Ošanići). One fo them mentions the Vlach duke Stipan Miloradović, who, according to histo-

ric sources, lived in the fifteenth century in Ošanići. The Kosor inscription is a very interesting example of folk wisdom and philosophy, pointing to the inevitability of change in man's life. The ncription from Bukovica was cut subsequently and it refers to a minor feudal ruler from late fifteenth century.

In the author's opinion, two of the chairs belonged to King Tvrtko I and Queen Jelena Gruba, and all the others to the members of the powerful feudal family Hranić—Kosača or their feudal subjects — minor noblemen, except the two which belonged to the family Pavlović and two belonging to the feudal families Dinjičić and Kovačević.

According to oral tradition, some preserved documents, and the — inscriptions and reliefs on the chairs, these monuments from Bosnia and Herzegovina come from the late 14th and 15th centuries, while some of them were used even in early 16th century.

The stone chairs are primarily a symbol of power of the rulers. In their juridical and other functions the rulers used them in the open, while wooden ornamented chairs were used inside their castles. In an effort to imitate formally their rulers, other noblemen used stone chairs in their juridical functions as well. These chairs were also used in some other form of feudal administration of justice and power. That is the reason why they have been considered juridical monuments and the monuments of folk customs. Besides, some of these chairs were used for reconnoitring and some simply for comfortable and safe rest. No doubt, they are an expression of the status and the needs of a politically and economically strong nobility and gentry.

Generally, it can be said that the stone chairs of Bosnia and Herzegovina are products of the specific socio-political and economic conditions in the period of highly developed feudalism. As such they represent a characteristic and on the whole original expression of the national stone-cutters of the same period and artistic skill as the stećaks, characterized by pictorial rusticity and strong primitive immediacy.

ANU BiH АНУ БиХ

VAŽNIJA LITERATURA

Jovan Mišković: *Opis rudničkog okruga*, Glasnik Skopskog učenog društva, knj. XXXIV, Beograd 1872, 238.

Slovinac VII, br. 9 i 10, Dubrovnik 1884, 140, 143 i 158.

Vaclav Radimsky: *Bišće-polje*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, Sarajevo 1891, 181—183, sl. 38.

Ivan Šešelj: *Hercegovo vrelo*, Glasnik Zemaljskog muzeja III, knj 1, Sarajevo 1891, 92.

Kosta Hörmann i Vaclav Radimsky: *Ošanić kod Stoca*, Glasnik Zemaljskog muzeja IV, knj. I, Sarajevo 1892, 40—49.

Tomo Bratić: *Hercegovo vrelo i grčki grad*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. V, Sarajevo 1893, 155—168.

Ćiro Truhelka: *Starobosanski pismeni spomenici*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. VI, Sarajevo 1894, 771—773.

Ćiro Truhelka: *Wissenschaftliche Mittheilungen ... IV*, Wien 1896, 343—345.

Alfons Pavich pl. Pfauenthal: *Prinosi povijesti Poljica*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. XV, Sarajevo 1903, 88—92.

Stevan R. Delić: *Dva stara natpisa iz Hercegovine*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. XXIII, Sarajevo 1911, 485—502.

Vejsil Ćurčić: *Kamene stolice*, Napredak, VIII, br. 3—4, Sarajevo 1933, 27—30.

Ivan Renđeo: *Novci bosanskih banova i kraljeva*, Glasnik Zemaljskog muzeja, knj. LV, Sarajevo 1943, 272—280.

Dictionaire d'archeologie chretienne et de liturgie, tom troisiemme, Paris VI 1948, 19—75.

Aleksandar Deroko: *Srednjovekovni gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, Beograd 1950, 119, 131—132, 186, 191—194, sl. 76.

Hamdija Kreševljaković: *Stari bosanski gradovi*, Naše starine I, Sarajevo 1953, 11—12.

Hamdija Kapidžić i Hamdija Kreševljaković: *Stari hercegovački gradovi*, Naše starine II, Sarajevo 1954, 9—22.

Milenko Filipović: *Rama u Bosni*, Srpski etnografski zbornik LXIX, Beograd 1955, 11 i 137, sl. 2.

Verena Han: *Profani namještaj na našoj srednjovjekovnoj fresci*, Muzej primenjenih umetnosti 1, Beograd 1955, 12—13, 14, 38—40.

Verena Han: *Intarzija na području Pećke patrijaršije XVI—XVIII veka*, Novi Sad 1966, 21—22, 36—37, 71 i 102.

Bogo Grafenauer: *Gosposvetsko polje*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1958, 509—511.

Marko Vego: *Naselja srdenjovjekovne bosanske države,* Sarajevo 1957, na više mjesta.

Marko Vego: *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine,* Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., knj. XV—XVI (Arheologija), Sarajevo 1960—1961, 263—264, 265—267, knj. XVII (1962), 202—203 i knj. XIX (1964), 196—198.

Marko Vego: *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I i II,* Sarajevo 1962 i 1964, br. natpisa 8, 21 i 56.

Marko Kostrenčić: *Poljica,* Enciklopedija Jugoslavije VI, Zagreb 1965, 532—534.

Marko Kostrenčić: *Poljički statut,* Enciklopedija Jugoslavije VI, Zagreb 1965, 534.

Jovanka Maksimović: *Kamena dekoracija Morače,* Zbornik za likovne umetnosti 2, Novi Sad 1966, 33—49.

Zdravko Kajmaković: *Jedno starije kultno mjesto,* Naše starine XI, Sarajevo 1967, 175—180.

Zdravko Kajmaković: *Tvrdava Samobor,* u: Gornje Podrinje u doba Kosača I, Sarajevo 1973, 87—91.

Zdravko Kajmaković: *Tvrdava Duroš,* u: Gornje Podrinje u doba Kosača VII, Sarajevo 1981, 200—210.

Zdravko Kajmaković: *Stara tvrdava Osip,* Gornje Podrinje u doba Kosača VII, Sarajevo 1981, 202—204.

André Grabar: *Trônes episcopaux du XIeme et XIIème siecle en Italie méridionale* (L'art de la fin de l'antiquité et du Moyen age — Collège de France, Premier volume), Paris 1968, № 28, p. 365—392.

Mirko Kovačević: (i Pavle Mijović): *Gradovi i utvrdenja u Crnoj Gori,* Beograd—Ulcinj 1975, 135—137.

Ixan Zdravković: *Srednjovekovni gradovi u Srbiji,* Beograd 1970, 41—45.

Pavao Anđelić: *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine,* Djela Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. XXXVIII, Sarajevo 1970, 23—37.

Pavao Anđelić: *Bobovac i Kraljeva Sutjeska...,* Sarajevo 1973 253—254.

Pavao Anđelić: *Historijski spomenici Konjica i okoline,* Konjic 1975, 164—166, 167, 245—250 i 283.

Šefik Bešlagić: *Stećci, kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971, 257, 294, 325, 340, 353, 362, 409 i 436.

Šefik Bešlagić: *Stari grad Jeleč u Podrinju,* Prilozi Instituta za istoriju XI—XII, br. 11—12, Sarajevo 1975—1976, 223—228.

Vojislav Đurić: *Presto svetoga Save,* u: Spomenica u čast novoizabranih članova Srpske akademije nauka i umetnosti, Posebna izdanja, SANU, knj. CDLII, Spomenica, knj. 55, Beograd 1972, 93—104.

Marjan Sivrić: *Srednjovjekovna kamena stolica i druge starine u selu Turani kod Trebinja,* Tribunia 1, Trebinje 1975, 103—122.

Desanka Kovačević: *Gradska naselja srednjovekovne bosanske države,* Sarajevo 1978, 99—101, 106—107, 109 i 300.

Ivo Petricioli: *Dva priloga povijesti zadarske katedrale,* Peristil XXII, br 22, Zagreb 1979, 5—15, sl. na str. 6 i crteži na str. 13.

Aleksandar Ninković: *Stari grad na lijevoj obali Bistrice,* u: Gornje Podrinje u doba Kosača, sv. VII, Sarajevo 1981, 189—192.

Aleksandar Ninković: *Stari grad Tođevac,* u: Gornje Podrinje u doba Kosača, sv. VII, Sarajevo 1981, 169—175.

ANU BiH

ANU
BiH
АНУ
БиХ

Štampa: SOUR „GRAFIS", RO „MINERVA", OOUR Štamparija, Subotica
Tiraž: 800 primjeraka